

Crnogorska revolucionarna intelektualna omladina na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata

Prilog povijesti naprednog studentskog pokreta

Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. i ulaskom Crne Gore u njezin sastav ostvarena je i težnja crnogorskog naroda da se ujedini sa Srbijom i ostalim jugoslavenskim zemljama u novu državnu zajednicu, ali tim činom nije izmijenjen ni socijalni ni ekonomski položaj ni jednog njegova društvenog sloja, izuzev malobrojne činovničke inteligencije. Od prvog časa zajedničkog života, vladajuća jugoslavenska buržoazija nije pokazivala interes da investira svoj kapital u »pasivnu« Crnu Goru.¹ Jedina kompenzacija na koju je bila spremna uglavnom velikosrpska buržoazija, kako bi opravdala svoju unitarističku tezu o etničkoj identičnosti Srba i Crnogoraca, odnosno negaciju crnogorske nacionalne individualnosti, i odala bar simbolično priznanje »srpskoj Sparti« za njezinu »privrženost Pijemontu«, bila je liberalnija prosvjetna politika koja se sastojala u otvaranju niza srednjih škola u svim krajevima Crne Gore. Pa i taj ustupak učinjen je smišljeno — s ciljem da se školovanjem crnogorske omladine izgradi poslušan tip činovničke inteligencije koja će biti sprovodnik režimske hegemonističke politike i u ostalim krajevima nove državne tvorevine.²

Crnogorski je narod doista prihvatio tada jedinu alternativu svoje perspektive — školovanje svog podmlatka — iako ne i ideologiju onih koji su tadašnjim generacijama mladih namijenili ulogu budućih stupova režima. Tako je došlo do poznatog paradoksa da je najsiromašnija jugoslavenska zemlja već tridesetih godina imala relativno najviše učenika srednjih škola i studenata od svih jugoslavenskih zemalja.

Premda su nakon prvoga svjetskog rata u svim većim mjestima Crne Gore otvorene srednje škole, a Cetinje i Podgorica imali po tri, za sve vrijeme postojanja građanske Jugoslavije u Crnoj Gori ipak nije otvorena ni jedna visoka škola ni sveučilište.³ Stoga su crnogorski abiturijenti odlazili na studije najčešće na Beogradski univerzitet, jer je školovanje Crnogoraca u Srbiji već bilo tradicionalno.⁴ No dio tih svršenih srednjoškolaca, koji su se unatoč lošim materijalnim prilikama odlučili

¹ V. Spasoje *Medenica*, Privredni razvitak Crne Gore 1918–1941, Titograd 1959.

² Usp. *Milija Stanišić*, Učešće studenata iz Crne Gore u revolucionarnom pokretu Beogradskog univerziteta, Saopćenje na naučnom skupu »Tri decenije revolucionarnih zbivanja u Beogradu (1920–1950)«, Beograd 1974.

³ V. *Milija Stanišić*, Saopćenje. . .

⁴ V. *Đoko Pejović*, Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku, Titograd 1962.

za studij na tzv. konjunktturnim fakultetima, odlazili su u Zagreb, uglavnom zbog nepotpunosti katedara na Beogradskom univerzitetu (Farmacija, Medicina, Veterina, Tehnika, EKVŠ), a i zbog međunarodnog ugleda znanstvenog i nastavnog kadra na Zagrebačkom sveučilištu. Njihov se broj, razumljivo, nije mogao uspoređivati s brojem studenata Crnogoraca na Beogradskom univerzitetu.⁵ Na primjer, školske godine 1922/23, kad se na Zagrebačko sveučilište upisala prva generacija studenata iz Crne Gore, bilo ih je, prema podacima Vjekoslava Klaića, svega 24.⁶

Sve do 1929. godine broj crnogorskih studenata na Zagrebačkom sveučilištu u usporedbi s brojem studenata iz ostalih jugoslavenskih zemalja (osim Makedonije), gotovo je beznačajan, ali se nakon uvođenja Aleksandrove monarhoidiktature, upravo u vrijeme svjetske ekonomske krize, rapidno povećao. Prema sačuvanim podacima školske godine 1934/35. na Zagrebačkom sveučilištu upisano je 232 studenta iz Crne Gore.⁷ I taj je broj, uz neznatne oscilacije, ostao konstantan sve do 1941. godine. Po svom socijalnom podrijetlu crnogorski su studenti na Zagrebačkom sveučilištu u većini djeca siromašnih seljaka. Da bi mogli završiti studije, bili su prisiljeni da se istodobno prihvaćaju bilo kakva honorarnog posla, često i najtežih fizičkih radova. O njihovu nezavidnom materijalnom položaju često je pisala zagrebačka građanska štampa, a u jednom od svojih prvih brojeva i ljevičarski *Novi student*.⁸

No, za nas je svakako najznačajniji podatak da je veći dio crnogorskih studenata, koji su dolazili na Zagrebačko sveučilište, idejno-politički formiran u ljevičarskom duhu već u srednjoj školi i da je drugi dio već po svom socijalnom položaju bio predestiniran da slijedi ljevicu, ako već nije i formalno bio u SKOJ-u ili KPJ. Ne ulazeći ovdje u pitanje koji su sve faktori utjecali na lijevu orijentaciju srednoškolske omladine u Crnoj Gori, jer je to predmet posebne studije,⁹ konstatiramo samo činjenicu da među crnogorskim studentima na Zagrebačkom sveučilištu nije bilo toliko političke heterogenosti kao u tzv. pokrajinskim udruženjima studenata iz nekih privredno razvijenijih jugoslavenskih zemalja. Nekoliko crnogorskih studenata iz već spomenute prve generacije školske godine 1922/23. susrećemo među osnivačima Galilejeva kluba, legalne organizacije koja je nastavila revolucionarne tradicije Obznanom zabranjenog Kluba studenata komunisti (Boško Plavšić i dr.). Premda je »Galilej« bio relativno malobrojan (svega tridesetak članova), većinu političkih akcija na Zagrebačkom sveučilištu vodili su upravo članovi tog udruženja, članovi KPJ i SKOJ-a.

Slijedeće školske godine 1923/24, kad je umjesto zabranjenog »Galileja« osnovan Klub studenata marksista, koji je kao polulegalna marksistička

⁵ Milica Damjanović, Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta, I, II, Beograd 1966, 1974.

⁶ Vjekoslav Klaić, Polazak hrvatskoga sveučilišta u Zagrebu, *Hrvat, Zagreb*, 7. XI 1923, 4.

⁷ Izvještaj Uprave policije u Zagrebu Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine od 25. II 1935, Arhiv IHRPH, VI c. k. 24.

⁸ *Novi student*, Zagreb, 16. XII 1935.

⁹ V. Jovan Bojović, Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918–41, Cetinje 1976.

tribini djelovao sve do 1929, i u njegovu najaktivnijem članstvu nalazimo svake godine deset do petnaest studenata iz Crne Gore.¹⁰

Revolucionarni studentski pokret na jugoslavenskim univerzitetima od 1931. godine poprimit će nevidene razmjere kao nova kvaliteta koju potiču tri elementa: 1. uvođenje monarhodiktature i s njom u vezi općenarodno nezadovoljstvo, 2. svjetska ekonomska kriza koja je izmijenila društveni položaj omladine i 3. fašistička opasnost koja je zaprijetila biološkoj egzistenciji mladih. Stoga nije slučajnost što su prve akcije Partije i prvi protesti protiv diktature pod najtežim ilegalnim uvjetima zabilježeni upravo na sveučilištima. Jugoslavenski su univerziteti i prije prvoga svjetskog rata bili središta naprednih omladinskih pokreta i to su bili sve do 1941. A spomenuti elementi dali su novi impuls da se pozitivna tradicija nastavi u novoj kvaliteti i da se taj pokret, na čelu s njegovim revolucionarnim dijelom, pretvori u politički subjekt.

Brojne studentske demonstracije već u toku 1931. i 1932. godine bile su izraz krize cjelokupne društvene strukture i uvod u masovne demonstracije omladine, i studentske i radničke, koje će se slijedećih godina razbuktati do neslučenih dimenzija — pa i najsurovije protumjere režima neće biti kadre da ih obuzdaju.

Gotovo na svim fakultetima Zagrebačkog sveučilišta od 1931. do 1934. osnovane su komunističke grupe koje su zajednički nazivane Komunistička studentska organizacija (KSO). Na čelu tih organizacija bila je Komunistička studentska frakcija (KOSTUFRA). Bio je to zapravo prelazni organizacijski oblik od tzv. »partije mladih« do skojevske organizacije koja će biti osnovana tek nakon ujedinjavanja svih komunističkih omladinskih grupa u Zagrebu. Naime, na proširenoj sjednici CK KPJ, održanoj u drugoj polovini oktobra 1933, donesena je odluka da se ponovo osnuje centralno rukovodstvo SKOJ-a i da se sve partijske organizacije maksimalno angažiraju u pružanju pomoći revolucionarnoj omladini, koja treba da ulazi u masovne građanske organizacije, pa je i na Zagrebačkom sveučilištu provedena akcija da se formira skojevska organizacija. Već od sredine 1934. sve komunističke studentske grupe na Zagrebačkom sveučilištu došle su pod rukovodstvo SKOJ-a, premda je u njima djelovalo i više članova KPJ. I u prve i u druge grupe bili su uključeni i studenti Crnogorci.

Tih su se godina po svojoj borbenosti posebno isticali oni studenti Crnogorci koji su bili isključeni s Beogradskog univerziteta (Vuk Knežević, Pero Radović, Blažo M. Jovanović »Koža«, tada student farmacije i dr.), a među onim koji su se redovno upisali na Zagrebačko sveučilište: Blažo Jovanović, student prava, Nikola i Risto Lekić, Milorad Piper, Blažo Ivanović, Ratko Đurović, Đani Popović, Đurđina Vrbica, Luka Lazarević i dr. U toj drugoj grupi najaktivniji je bio Vojo Biljanović koji je od svog dolaska na Zagrebačko sveučilište 1934. sve do 1941. obavljao niz najodgovornijih partijskih zadataka.

Simpptomatično je da se aktiviranje tih studenata Crnogoraca na Zagrebačkom sveučilištu vremenski podudara s obnovom skojevske organi-

¹⁰ Detaljno o tome v. *Vojo Rajčević*, Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918—1914, Zagreb 1959; *isti*, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1919—1928, Zagreb 1979.

zacija ne samo u Hrvatskoj nego i u Crnoj Gori.¹¹ A već taj podatak daje djelomičan odgovor na pitanje: otkuda na Zagrebačkom sveučilištu, posebno od 1935. godine, tako velik postotak crnogorskih studenata koji su već na prvoj godini studija svoj politički angažman vezali isključivo uz KPJ i ŠKOJ.

Sve komunističke studentske grupe na Zagrebačkom sveučilištu kao svoju primarnu zadaću isticale su vlastitu ideološku izgradnju — održavani su referati o pojedinim djelima Marxa, Lenjina, Talhajmera, Filipovića, proučavan je ilegalni partijski tisak (*Proleter, Hrvatski put* itd.). Sve su te grupe imale i obvezu da na svim fakultetima šire marksističku misao među studentima, da ih povezuju s radničkom klasom, i da se bore za stvaranje jedinstvene fronte svih opozicijskih omladinskih organizacija u borbi protiv diktature.

Značajno je da ta generacija mladih marksističko obrazovanje nije dijelila od aktivnog političkog djelovanja. Studente Crnogorce susrećemo gotovo u svim studentskim pa i brojnim radničkim štrajkovima u Zagrebu, na proslavi Oktobra 1933. i 1934. i posebno u štrajku studenata Tehnike (kojim je rukovodio Vojo Biljanović) 1935. godine.

Tih je godina studentski pokret na svim sveučilištima u zemlji poprimio masovne razmjere. Razmah toga pokreta istakao je dr Vladimir Bakarić u svom referatu na Drugom kongresu SKH riječima: »Ovaj je polet kod studenata išao vanrednom brzinom u širinu, tako da se iz svih partijskih dokumenta onog vremena može vidjeti kako gotovo nema partijskih organizacija u kojima ne bi bilo studenata, i u razvoju kojih oni ne bi igrali neku ulogu.«¹²

No kvantitativno širenje pokreta iziskivalo je i pogodnije organizacijske oblike okupljanja studentske omladine. Četvrta zemaljska konferencija KPJ, održana u Ljubljani 24. i 25. prosinca 1934. svojim je zaključcima skrenula pažnju na značenje obnavljanja i jačanja SKOJ-a i proširivanje njegove djelatnosti u svim legalnim omladinskim organizacijama. Odluke te konferencije, kao i odluke Splitskog plenuma CK KPJ (9. i 10. VI 1935) kojima je konačno zauzet lenjinski stav o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji — priznavanjem prava svakoj naciji na samoopredjeljenje što ne mora značiti bezuslovno otcjepljenje — zatim odluke Četvrte konferencije SKOJ-a, održane u ljeto 1935. uoči Šestog kongresa Komunističke omladinske internacionale, kojima je istaknuta potreba stvaranja široke antifašističke fronte mladih, omogućile su revolucionarnim studentima da svoj pokret obogate novim organizacijskim oblicima djelovanja. Takav kvalitativni skok omogućivala je i izvjesna liberalizacija građanskoga političkog života kojom je knez Pavle nakon smrti kralja Aleksandra obilježio početak namjesničkog režima.

Budući da u to vrijeme u hrvatske građanske omladinske organizacije nisu mogli ulaziti studenti drugih nacionalnosti, jer su i HSS-ovci prešutno akceptirali frankovačku parolu »Ni jedan vlah u hrvatske klubove«, to su se Srbi, Crnogorci i Makedonci okupljali najprije oko »Demosaa«, odnosno Samostalne demokratske stranke — sve dok SKJ

¹¹ Detaljno v. *Jovan Bojović*, n. dj.

¹² *Vladimir Bakarić*, Referat na II kongresu SKH, Zagreb 1949.

nije dao inicijativu da se na sveučilištu formiraju tzv. pokrajinska studentska udruženja. Ta su udruženja pred vlastima po svojim društvenim pravilima funkcionirala kao kulturna (jer je i pod namjesništvom ostala na snazi Aleksandrova »Opća naredba univerziteta« kojom je bila isključena mogućnost osnivanja političkih organizacija), a zapravo sve su to bila i kulturna i politička društva koja nisu isključivala i materijalno podupiranje svojih članova.

U razdoblju od 1935. do 1937. na Zagrebačkom sveučilištu osnovana su četiri pokrajinska studentska udruženja:

»Lovćen«, udruženje studenata Crnogoraca, »Mihajlo Polit Desančić«, udruženje studenata Vojvodana, »Brazda«, udruženje studenata iz Bosne i Hercegovine i »Vardar«, udruženje studenata iz Makedonije. Peto pokrajinsko udruženje, »Triglav« (slovensko) postojalo je na Zagrebačkom sveučilištu od 1921, ali je i ono od 1935. u rukama ljevičara.¹³

Stvaranje pokrajinskih studentskih udruženja, od kojih je većina posjedovala vlastite društvene prostorije, imalo je za posljedicu jače grupiranje studenata po nacionalnoj, odnosno »pokrajinskoj« pripadnosti. Biblioteke i čitaonice sa štampom i časopisima na materinskom jeziku, posebno interna predavanja i diskusije, zajednički polasci u kino ili kazalište — sve su to bila sredstva kojima je svako od tih društava privlačilo studente iz dotične pokrajine te učvršćivalo kolegijalnost i drugarstvo. Ali to grupiranje nije značilo i separatističku izoliranost u uske nacionalne okvire. Naprotiv, idejno i političko jedinstvo predstavljalo je onu centripetalnu silu koja je tih pet društava, nasuprot frankovačkom ekskluzivizmu, upućivala na tijesnu suradnju i međusobno upoznavanje. Putem predavanja svako je društvo nastojalo da upozna svoje kolege iz drugih krajeva s političkim prilikama i općim problemima svoje zemlje, a putem zajedničkih kulturnih priredbi, koje su po broju posjetilaca i kvaliteti programa često zasjenjivale i priredbe »Svjetlosti«, simbolično se manifestiralo jedinstvo naših naroda. Stvaranje tih udruženja bilo je zapravo realizacija kursa partijske politike u pogledu nacionalnog pitanja. Tim je udruženjima Partija pridavala prvorazredno značenje i stoga je bilo prirodno što je 1937. godine osnovan kao neformalno tijelo i Koordinacioni odbor, sastavljen od predstavnika tih pet pokrajinskih udruženja, sa zadatkom da uskladuje njihov rad i prenosi direktive sveučilišnog rukovodstva Partije. Istodobno sva pokrajinska udruženja bila su povezana i s partijskim rukovodstvima svojih pokrajina i njihov je rad na terenu bio pod direktnim rukovodstvom tih foruma.

Pokrajinsko studentsko udruženje »Lovćen« osnovano je na Zagrebačkom sveučilištu već školske godine 1935/36. na inicijativu grupe crnogorskih studenata komunističara s Vojom Biljanovićem na čelu. Za prvog predsjednika izabran je Vojo Biljanović, a za tajnika Milorad Piper. To je bila najkompaktnija regionalna grupa, u kojoj je oko trideset članova Partije ili SKOJ-a vezalo uz program KPJ oko 90% crnogorskih studenata na Zagrebačkom sveučilištu. Beznačajnu grupicu od 10% činili su režimski sljedbenici, bivši JAC-ovci, i sljedbenici crnogorskih federalista oko Se-

¹³ Detaljno v. *Vojo Raičević*, Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu...; *isti*, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1929–1941*, Zagreb 1980.

kule Drljevića koje je direktno pokušavao organizirati književnik Sava Štedimlija.¹⁴ S tom potonjom grupicom ljevičari su sve do 1939. pokušavali uspostaviti bar akcionu suradnju.

Činjenicom što je većina crnogorskih studenata bila lijevo orijentirana koristila se ne samo policija već i građanska štampa da u javnosti stvore utisak kako komunisti na Zagrebačkom sveučilištu i Beogradskom univerzitetu treba da zahvale svoju snagu isključivo studentima Crnogorcima. To je bio razlog što je Senat odobrio društvena pravila »Lovčenu« tek 6. veljače 1937, gotovo dvije godine nakon formiranja inicijativnog odbora za osnivanje kluba.

Jedna od prvih akcija crnogorskih studenata oko »Lovčena« bilo je uspostavljanje veze sa svojim zemljacima u Beogradu kojih je na tamošnjem univerzitetu bilo upisano oko 1200.¹⁵ U cilju da se olakša zajednička politička i kulturna akcija studenata komunista u cijeloj zemlji zagrebačka je grupa već potkraj 1935. godine dala inicijativu da se u Zagrebu pokrene časopis pod naslovom »Izviiskra« koji bi bio posvećen isključivo Crnoj Gori. Vojo Biljanović je uputio pismo beogradskim studentima Crnogorcima kojim ih je pozvao na suradnju i pretplatu. Međutim, što zbog materijalnih poteškoća, što zbog neslaganja Milovana Đilasa da redakcija »Izviiskre« bude u Zagrebu, taj časopis nikada nije pokrenut.

No, s obzirom da inicijativa zagrebačkog »Lovčena« ilustrira pravac političkog i kulturnog angažmana te generacije crnogorskih studenata, ovdje u cijelosti citiramo sačuvano pismo Nike Vučkovića, Milovana Đilasa i Radovana Zogovića upućeno 23. siječnja 1936. Voji Biljanoviću:

»Dragi prijatelju,

povodom pisma što si ga napisao Niku Vučkoviću o časopisu 'Izviskra', te povodom vaših poziva na pretplatu i suradnju, sastali smo se Milovan Đilas, Niko Vučković, Radovan Zogović, Mirko Kujačić i nekoliko crnogorskih studenata i diskutovali smo o 'Izviskri' i našem stavu prema njoj. Došli smo do ovih zaključaka:

1. Potrebno je pokrenuti jedan časopis o C. Gori i za C. Goru.

2. Ako se taj časopis može izdavati u Zagrebu, časopis treba da bude marksistički, jer dosada nije bilo a ni sada nema takvog jednog časopisa koji bi se bavio problemima Crne Gore. Časopis ne bi isključivao povremenu suradnju građanskih narodnofrontovskih intelektualaca. Takva suradnja bi išla sa napomenama, slaganja ili neslaganja redakcije sa tretiranjem pitanja o kojima bi bila riječ.

3. U Zagrebu bi bila formalna redakcija lista, u Beogradu prava. Zagrebačka redakcija ne bi mogla sama da odlučuje ni o čemu što se tiče suradnje na časopisu, ona bi uglavnom vodila tehničke poslove. Rukopisi bi se slali ovamo i ovdje bi časopis bio redigovan. Tamošnja redakcija mogla bi sama da odlučuje samo o sitnim bilješkama. Ovdasnji redakcioni odbor sačinjavali bi: Milovan Đilas, Mirko Kujačić i Radovan Zogović, tamoš-

¹⁴ Pismo Save Štedimlije Voji Rajčeviću od 6. II 1960.

¹⁵ V. Milica Damjanović, Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta, II, Beograd 1974.

nji bi imao takođe tri člana od kojih bi jedan bio odgovorni urednik. Ni jedan ni drugi odbor ne bi bio štampan na listu.

4. Ime 'Izviškra' ni u kom slučaju ne bi moglo ostati. Predložimo ime 'Crnogorska KULTURA' (prva riječ bila bi u gornjem redu i sitnije ispisana, druga ispod nje i jače istaknuta)! Ako to ime ne bi moglo da se legalizuje, onda bi se naknadno sporazumjeli o drugom.

5. Pod ovim uslovima preuzeli bi odgovarajući dio posla oko spremanja časopisa — na sebe, list bi preporučili svim crnogorskim studentima i nastojali da se oni, kao i drugi, zauzmu oko rasprodaje, pripreme itd.

Molimo da nam se po ovome odgovori preko Nika Vučkovića.

Prijateljski vaši

Niko Vučković, Milovan Đilas,
Radovan Zogović.¹⁶

Sačuvana dokumentacija o djelovanju zagrebačkog »Lovčena« pruža nam niz podataka o povezanosti njegovih članova sa revolucionarnim omladinskim pokretom u Crnoj Gori. Na primjer, prilikom pretresa stana Voje Biljanovića, 13. svibnja 1937. godine (Biljanović je tada stanovao u Ljubljanskoj ulici broj 19), policija je pronašla materijale na osnovi kojih se gotovo kronološki mogu pratiti sve značajnije akcije crnogorske revolucionarne studentske omladine u njezinu zavičaju.

Pronažen je, npr., »Memorandum slobodne crnogorske inteligencije« upućen, 20. lipnja 1936, kraljevskim namjesnicima, predsjedniku i članovima vlade. Memorandum su potpisala 22 crnogorska intelektualca slobodnih profesija, većinom advokata. U njemu se kaže da vlasti »prema crnogorskim seljacima i radnicima preduzimaju zakonske mjere, ne zbog krivica, već zbog njihovih političkih uvjerenja«, da je Crnu Goru »zahvatio jedan veliki opozicioni pokret«, u kome se izražava »nezadovoljstvo i razočaranje, ne u jedan već u sve režime od ujedinjenja. [...] Izvesni prestavnici vlasti — kaže se u Memorandumu — smatraju da Crnogorci treba da budu samo vojnici i poreski obveznici: da plate što im se traži i da pođu kuda im se kaže [...]

Već godinama oni (crnogorski studenti, V. R., D. Č.) se po beogradskim ulicama hvataju i premlaćuju, ne samo radi svojih demokratskih uvjerenja, već i radi samog porekla. Sada su im poništena uverenja po kojima su oslobođeni službe u vojsci do navršene 27. g. tj. do završetka studija. Ni je samo ovo, već im je oduzet i zakonom zagarantovani dački rok služenja u vojsci. Ovim je pogaženo i još se gazi osnovno načelo jednakosti građana pred zakonom.«

Na kraju Memoranduma navedeni su ovi zahtjevi u osam točaka:

- »1. da se prestane sa hapšenjem nevinih ljudi;
2. da se osumnjičeni i okrivljeni ne drže po policijskim pritvorima, protivno zakonskim propisima, i da se prestane sa njihovim premlaćivanjem;
3. da se o mučenju uhapšenika povede istraga i krivci kazne po zakonu;

¹⁶ Arhiv IHRPH, ZB-S-48/335.

4. da se Crnogorci ne vode van njihove teritorije radi policijske istrage, već da se istraga vrši u Crnoj Gori;

5. da se vojna sila ne upotrebljava radi policijskih mjera;

6. da se studentima iz Crne Gore priznaju ravnopravno, kao i njihovim drugovima iz drugih krajeva, kako pravo na odlaganje roka do završetka studija tj. do 27. god. tako i pravo služenja đakčkog roka;

7. da se onemogućiti trgovina javnim radovima na štetu države i siromašnog seoskog radništva;

8. da se onemogućiti policijska proganjanja i kažnjavanja građana zbog njihovog političkog uvjerenja.¹⁷

Prema izjavi Voje Biljanovića autorima, taj Memorandum i svi leci koje je policija pronašla u njegovu stanu umnažani su i zatim raspačavani među Crnogorcima u Zagrebu i prenošeni u Crnu Goru.

Iz drugog zaplijenjenog dokumenta, objavljenog uoči općinskih izbora u Crnoj Gori 1936, proglašava pod naslovom *Crnogorska omladina svome narodu*, vidi se da je i zagrebački »Lovćen« aktivno sudjelovao u predizbornoj agitaciji. U proglasu se, u skladu s uputama CK KPJ, inzistira na okupljanju svih demokratskih snaga Crne Gore.

»Crnogorska omladina poziva sve i svakoga« — kaže se u proglasu — »da se ujedine u borbi za osnovna narodna prava i slobode. Smatrajući opštinske izbore za događaj od velikog političkog značaja, crnogorska narodna omladina obraća se ovim svom narodu i njegovim opozicionim predstavnicima da se bez obzira na partijske razlike ujedine u borbi protiv diktatorske i nenarodne J. R. Z. vlade.

Jedinstveni istup, isticanje u svakoj opštini samo po jedne protivrežimske, opozicione, liste jednodušno i složno glasanje za te liste osiguraće pobjedu na opštinskim izborima, otkriti pravo narodno lice i pokazati istinske težnje naroda Crne Gore.

Nedajmo da nas i ovaj režim zavadi po plemenima, po političkim grupama i pojedincima, koji izmećare režimu, već se ujedinito u borbi za narodna predstavnštva u našim opštinama, za puna narodna prava i slobode. Ne radi se samo o opštinskim izborima, već o odlučnoj borbi cjelokupnog naroda protiv nenarodnog režima J. R. Z. vlade.«¹⁸

Treći je značajan dokument, pronađen kod Biljanovića, poznati *Manifest crnogorske narodne omladine 1. decembra 1936.*

U tom se Manifestu, uz ostalo, kaže:

»[...] Sa Crnom Gorom se postupalo i postupa kao najbezdušnija maćeha sa pastorčetom. [...] Umjesto obećanja demokratije, širokih sloboda, slobode štampe, zbora i udruživanja, neophodnih narodu kao hljeb, raspisivanja slobodnih izbora, slobode političkog organizovanja i djelanja, ukidanja zak. o zašt. države i davanja opšte amnestije političkim i vojnim osuđenima, priznavanja i uspostave odnosa sa Sovjetskom Rusijom, — ređim Stojadinović-Spaho-Korošec nastavio je u jednoj prefrigidnijoj formi politiku terora i bezakonja. Crnogorski narod bio je prvi koji je na svojim leđima osjetio sve strahote ovoga 'zakona i torture'.

¹⁷ Arhiv IHRPH, ZB-S-48/335; *Jovan Bojović*, n. dj. 285–286.

¹⁸ Usp. *Jovan Bojović*, n. dj., 297–300.

Premlaćivanje i progonjenje crnogorskih naprednih studenata, onemogućavanje organizovanja crnogorske omladine, zabrana svih političkih i kulturnih priredaba od strane opozicije, batinjanje, hapšenje i interniranje malo manje najboljih crnogorskih sinova, nego što su to učinile austrijske okupatorske vlasti, i kao kruna svega Belvederski događaj, — sve ovo je verna slika današnjega nenarodnoga režima [...]

Crnogorska Narodna Omladina nije izostala u toj borbi, boreći se za prava svoga naroda i ostalih naroda Jugoslavije. Ona je bacila ubojni poklič: *zbijmo sve snage u borbi protiv fašizma i rata, za demokratske slobode i prava ugnjetenih naroda, da sami na slobodan i bratski način urede svoje odnose sa drugim narodima Jugoslavije!* U toj borbi pored velikih smetnji i terora od strane fašizma, Crnogorska Narodna Omladina je nailazila na teškoće, koje će, s vjerom u narod i njegove snage, brzo pobijediti. Te poteškoće dolaze u prvom redu zbog sektašenja, međusobnog gložjenja i neshvatanja važnosti momenta od strane izvjesnih opozicionih prvaka Crne Gore. S jedne strane pristalice demokratskih opozicionih stranaka, i ako odlučni protivnici fašizma, ne uviđaju i *neće da uvide* posebna nacionalna prava Crne Gore. S druge strane izvjesni dijelovi federalističkoga pokreta odbijaju svaku političku saradnju sa pomenutim grupacijama, smatrajući ih hegemonističkim i jednakim kojoj bilo fašističkoj vladi. Na sreću, crnogorski narod ne dijeli ova mišljenja: on je svijestan i svog crnogorstva i borbe koju mora da vodi zajedno sa svim demokratskim elementima, da bi došao do svoje izgubljene slobode.¹⁹

Značajno je da su sve te akcije o kojima svjedoči dokumentacija pronađena u Biljanovićevu stanu izvedene u vrijeme kad je i na Zagrebačkom sveučilištu i u Crnoj Gori raspušten SKOJ. A to znači da ni crnogorska revolucionarna omladina nije prekidala kontinuitet svoga političkog djelovanja ni na studijama ni u zavičaju ni u vrijeme kratkotrajne pometnje nastale kao posljedica pogrešne interpretacije odluka Šestog kongresa Komunističke omladinske internacionale.

Dapače, iz jednog pisma crnogorskih studenata na Beogradskom univerzitetu Đure Boškovića i Milovana Čelebića, potpisanih pseudonimom »Boj i Kićo«, upućenog 8. travnja 1937. Voji Biljanoviću, vidi se da su nakon raspuštanja SKOJ-a revolucionarni studenti oko sredine rujna 1936. održali na Cetinju pokrajinsku studentsku konferenciju na kojoj je formiran Centralni studentski odbor, u koji su ušla po dva predstavnika iz svakog sreza. Taj Pokrajinski studentski odbor za Crnu Goru bio je privremeno rukovodeće tijelo Crnogorske narodne omladine sve do obnove Pokrajinskog komiteta SKOJ-a u drugoj polovini 1937. godine. Ovdje navodimo samo značajnije ekscerpte iz pisma Boškovića i Čelebića:

»Dragi Vojo

[...] Možda je i tebi poznato da je tokom prošlih godina ovdje postojalo udruženje Crnogoraca. Pretsjednik je bio Stojan Špadijer. S tim udruženjem imalo se nekog kontakta preko nekoliko mladih ljudi koji su se

¹⁹ Na kraju Manifesta formuliran je program političkog rada crnogorske omladine u 14 točaka. O tome v. *Jovan Bojović*, n. dj., 308–310.

nalazili u upravi. Održana je jedna zabava u korist siromašnih studenata, zatim davale su se izvjesne pomoći pojedincima i ništa više. Rad njegov prošle godine skoro je zamro potpuno. Pokušali smo ga oživjeti preko jedne kulturne priredbe, (koja je bila na visini) ali se nije uspjelo. Špađijer je postao aktivan političar — radikal — time i centralista i svi naši naponi da se skupština sazove ostali su bezuspješni. [...] Kako su se nam nametali veliki zadaci, to se sa ovom praksom nije moglo niti smjelo produžiti i prišlo se ovome: Sazvate su sreske konferencije na kojima se došlo do jedinstvenog zaključka: da se mora intenzivno raditi i da se po svaku cijenu moramo što jače zblížiti. Ti naši prvi sreski sastanci sazvali su se povodom odašiljanja proglašenja crnogorske omladine svome narodu za prvi decembra. Ispred svakog sreza određena su po dva delegata za pisanje toga proglašenja i samim tim je formiran jedan centralni odbor koji je — iako se to u početku nije mislilo — postao stalan. Mnogo se diskutovalo i došlo se do zaključka da rad toga odbora treba da se kreće u političkom, ekonomskom, kulturno-prosvjetnom i mirovnom okviru. Politički rad je trebao obuhvatiti kontakt sa ovdašnjim političarima prvenstveno crnogorskim, istupanje i postavljanje crnogorskog pitanja prilikom svih manifestacija i ulazak kao posebne grupe među političke grupe na Univerzitetu. Rad na ekonomskom zbrinjavanju siromašnih sastojao se u prikupljanju priloga, priređivanju zabavnih večeri i slično. Kulturno-prosvjetni rad imao je da obuhvati rad na izgradnji samih nas, pisanju popularnih knjižica za selo; pripremanju predavanja i filmova za unutrašnjost — sve u cilju što jačeg kontakta sa selom i seljacima. Na kraju mirovni rad je obuhvatio: kontakt sa ovdašnjim mirovnim odborom, da bi preko nas taj odbor imao jači kontakt sa omladincima iz Crne Gore u šiljanju mirovnih deklaracija, brošura i uopšte rada za popularizaciju mirovne akcije. Sem ovog c. o. imao je za zadatak da izradi pravila za naše kulturno udruženje pri Univerzitetu koje se bi zvalo 'Njegoš'.²⁰ U drugom dijelu toga pisma Bošković i Čelebić informiraju Biljanovića o nekim problemima u organizaciji crnogorskih studenata na Beogradskom univerzitetu, pa taj dio ovdje nećemo navoditi.

Iz tih nekoliko navedenih dokumenata vidi se koliko su crnogorski revolucionarni studenti na Zagrebačkom sveučilištu bili angažirani na političkoj akciji u svom zavičaju, odnosno po tadašnjoj terminologiji »na terenu«. Tome treba dodati da je od 1936. godine »peta zajednica« — kako su se interno nazivala pokrajinska studentska udruženja na Zagrebačkom sveučilištu — počela organizirati turneje studenata Zagrebačkog sveučilišta po pojedinim jugoslavenskim zemljama. Takve su, npr., bile turneje članova »Vardara po Makedoniji 1936. te članova »Brazde« po Bosni i Hercegovini 1940. Bila je predviđana i turneja zagrebačkog »Lovčena« po Crnoj Gori, ali je rat spriječio da se ta korisna inicijativa ustali kao uobičajena ljetna praksa.

Za cjelovitu ocjenu historijske uloge crnogorske revolucionarne studentske omladine između dva rata na jugoslavenskim univerzitetima potrebno je naglasiti da su ti studenti istodobno sa svojom političkom akcijom u zavičaju bili maksimalno angažirani i u svim stručnim, ekonomskim, kul-

²⁰ Arhiv IHRPH, ZB-S-48/355; *Vojo Rajčević*, *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu*, 207.

turnim i političkim akcijama na univerzitetu na kojem su studirali. Na Zagrebačkom sveučilištu oni su se svake godine dobrovoljno javljali na rad u stručnim udruženjima, na koja je od 1931. preneseno težište političkog života studenata, pa su, razumljivo, i kolektivno sudjelovali u izbornoj borbi za upravne odbore tih udruženja.

Članovi »Lovčena« bili su i aktivni članovi dvaju najvećih kulturnih inter fakultetskih udruženja, »Svjetlosti« i »Kulturnog udruženja studenata pacifista« (KUSP-a).

Naime, članovi svih pokrajinskih studentskih udruženja, koja su se nazivala i »udruženjima potlačenih naroda i pokrajine«, zajedničkom odlukom bili su učlanjeni u »Svjetlost«, jer je u tom udruženju organiziran niz predavanja s diskusijom o tada akutnom nacionalnom pitanju. Predavači su bili najistaknutiji partijski rukovodioci i marksistički teoretičari: Vladimir Bakarić, Vuk Vernić i niz drugih. Bakarić je, npr., vodio dugu diskusiju o HSS-u, specijalno o pitanju postoji li lijevo krilo HSS-a, i ako postoji koliko je ono revolucionarno te kakav će stav prema njemu zauzeti komunisti.²¹

Kulturno udruženje studenata pacifista vodilo je uglavnom mirovnu akciju u koju su opet bili masovno uključeni i crnogorski studenti.

Osim toga, članovi »Lovčena« sudjelovali su i u svim ostalim manifestacijama naprednih studenata — u demonstracijama, u dijeljenju letaka koje je izdavala partijska organizacija Sveučilišta, Gradski ili Centralni komitet KPJ, odnosno SKOJ-a.

Kad su, npr., frankovci mučki ubili studenta ljevičara Krstu Ljubičića (14. IV 1937), svi su se članovi »Lovčena« uključili u pogrebnu povorku koja je bila najmasovnija antifašistička i proturežimska tiha demonstracija u Zagrebu nakon pogreba Stjepana Radića 1928.

A kad je u Senju (9. V 1937) ubijeno sedam sudionika proslave godišnjice pjevačkog društva »Trebević«, koju je organizirala HSS,²² i kad je Akcioni odbor hrvatskih studenata ljevičara u ime »Hrvatske antifašističke omladine« reagirao na taj zločin letkom kojim protestira protiv pokušaja obnove zloglasne šestojanuarske diktature, u Zagrebu je zbog dijeljenja tih letaka uhapšena Đurdina Vrbica, stud. EKVS. Letke joj je dao Vojo Biljanović.²³

U skladu s partijskom politikom da se i na Zagrebačkom sveučilištu ostvari akcijska suradnja svih demokratskih snaga u antifašističkoj fronti mladih, i crnogorski su studenti podržavali lijevo krilo HSS-a, pa i njegove izborne liste u izbornim borbama za uprave stručnih klubova. Međutim, nakon »sporazuma« Cvetković-Maček i posebno nakon izbijanja drugoga svjetskog rata, kad se Mačekova politika prema naprednim elementima više nije razlikovala od politike Aleksandrovih šestojanuarskih

²¹ Arhiv IHRPH, MG, izjava Vanče Burzevskog.

²² Nakon tog krvoprolića Maček je osobno vodio anketu među sudionicima proslave i rezultate objavio u brošuri »Istina o krvavim događajima u Senju 9. V 1937.« (Zagreb 1937), ocijenivši taj događaj kao unaprijed pripremljen i organiziran zločin. Ustaše su to krvoproliće proglasile svojom žrtvom. (Detaljno v. *Ivan Jelić*, Senj u razdoblju između dva svjetska rata, »Senjski zbornik«, Senj 1965/I, 111–135.)

²³ Arhiv IHRPH, ZB-S-48/335.

marioneta, a Samostalna demokratska stranka pokušavala da uvuče zemlju u rat na strani Engleske, sva udruženja naprednih studenata na Zagrebačkom sveučilištu, pa i »Lovćen«, prekidaju suradnju s građanskim omladinskim ekspoziturama.

No, u tom času šačica crnogorskih studenata federalista oko književnika Save Štedimlje, koji je logikom svoje političke orijentacije već tada postao intimus Mile Budaka, pokušava osnovati svoj klub pod Njegoševim imenom. Na skupštini, održanoj 16. XI 1939, oni usvajaju »proglas Crnogorcima u kojem izjavljuju da »nikad ni jedno crnogorsko narodno predstavništvo nije u legalnoj formi dalo pristanak da se Kraljevina Crna Gora bezuvjetno priključi ma kojoj drugoj državi ili pokrajini«. Dalje kažu da »odluke tzv. 'Velike narodne skupštine' u Podgorici od 26. novembra 1918. godine Crnogorci nisu nikad priznali niti odobrili«. Sa skupštine je poslan brzojavni pozdrav Vladimiru Mačeku, banu Ivanu Šubašiću i prvaku Crnogorske federalističke stranke Sekuli Drljeviću, koji se već u to vrijeme — prema ocjeni *Glasa Crne Gore* — eksponirao kao crnogorski fašist sa separatističkim tendencijama.²⁴ Time je definitivno prekinut i svaki pokušaj crnogorskih studenata komunista da ostvare akcijsku suradnju s tom grupom federalista (sada već izrazitih separatista). Ipak, dio tih zavedenih studenata sudjelovao je u NOB-u, dok je samo pet-šest »ortodoksnih« ostalo sa Štedimljom u Pavelićevoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i 1945. napustilo zemlju.

U okviru ovog priloga nemoguće je obuhvatiti sve akcije naprednih studenata na Zagrebačkom sveučilištu uoči rata u kojima su sudjelovali i članovi »Lovćena«. Koliko je povjerenje Centralni komitet KP Hrvatske imao u tu generaciju crnogorskih studenata najbolje svjedoči to što je na početku ljetnog semestra 1940, kad je zbog ideoloških razmirica oko »Pečata« raspuštena partijska organizacija na Zagrebačkom sveučilištu i formiran Komitet za reorganizaciju s Dušanom Čalićem na čelu, na prijedlog Vladimira Bakarića za sekretara Partijskog biroa izabran Vojo Biljanović. Biljanović je na toj odgovornoj funkciji ostao sve do napada Hitlerove Njemačke na Jugoslaviju. Tada su svi napredni studenti dobili zadatak da se vrate u svoje zavičaje i pomognu napore Partije u obrani zemlje, čime je obustavljena i djelatnost »Lovćena«.

²⁴ *Naše novine*, Zagreb, I, 20, 25. XII 1939. 2; *Srpski glas*, Beograd, I, 2, 23. XI 1939, 3; 28. XII 1939, 6; *Glas Crne Gore*, II, 2, 1. XII 1939.

JANKO PLETERSKI

Napomene o uvažavanju općeg i posebnog
s gledišta jugoslavensko — nacionalno
(republičko i pokrajinsko)*

Moj prilog ne može biti sistematičan referat koji bi odredio bar najglavnije probleme u odnosu općeg i posebnog s gledišta zajedničko — federalno — jugoslavensko i posebno — republičko, pokrajinsko — nacionalno. Ovo izlaganje ima karakter redanja pojedinih zapažanja koja potječu iz spoznaja stečenih u toku istraživačkog rada samo na dijelu problematike Historije SKJ. Osim konkretnih napomena, mislim da treba spomenuti i dva metodološka problema kao način prilaženja pisanju naših priloga.

Prvi, kako i koliko je moguće provesti podvajanje u opće i posebno na području, kratko nazvanom »federalno — nacionalno«? A drugi, je li dovoljno shvatiti »posebno« na tome području kao evidenciju »specifičnog«?

U vrijeme kad treba već za nekoliko tjedana da predložimo prve verzije svojih tekstova, sigurno je da moramo u našim diskusijama biti što konkretniji, da raspravljamo o pojedinim historiografskim pitanjima. Teoretske rasprave koliko i važne, ne mogu nas same odvesti onaj korak dalje, koji je bitan za prelazak ka ostvarenju. No osim teoretskih i konkretnih, ima i pitanja metodologije o kojima se treba dogovarati u ovom trenutku prilaženja konkretnome, jer metodologija je dio tog prilaženja. Imam na umu dva metodološka problema. Prvi, kako i koliko je moguće provesti podvajanje u opće i posebno na području, kratko nazvanom »federalno—nacionalno«? A drugi, je li dovoljno shvatiti »posebno na tome području kao evidenciju »specifičnog«?

Sasvim je očigledno da je odvajanje posebnog od općeg na području »federalno — nacionalno« moguće samo do neke granice. Ta je granica postavljena s jedne strane time što je niz bitnih elemenata historijskog procesa nužno opći, pa ih treba kao takve i tretirati. Npr. društveni poredak, osnovne klase, društva, klasni interes i borba. Dalje, institucija države s njenim organima 1918—1941, na nov način i poslije 1945. U pogledu SKJ naročito sve ono što proizlazi iz organizacione integralnosti i realiziranja načela demokratskog centralizma. S druge je strane odvajanju nacionalnog granica postavljena činjenicom što ne postoje »čiste«

* Ovaj je prilog autorov referat na znanstvenom savjetovanju o temi »Opće i posebno u historiji SKJ«, koje je održano na Brionima, 18—20. prosinca 1980. god.

nacionalne sredine i situacije. Malo je etnički homogenih teritorija, malo je teritorija istog naroda, bez značajnih regionalnih razlika u smislu različitih historijskih podjela, neravnomjerne razvijenosti, graničenja na različite narode, jugoslavenske i okolne. Na svakom području »nacionalno« je zapravo opet integrativna kategorija, nešto što zbraja i na jedan glavni denominator svodi veliko mnoštvo različitih elemenata. Prema tome je i nacionalno cjelina samo uvjetno, ako je uzimamo kao živu i nikad definitivno formiranu veliku društvenu grupu u kojoj postoji mnoštvo društvenih sastavnih elemenata vrlo sličnih pa čak identičnih s adekvatnim u ostalim nacionalnim zajednicama.

Je li pravilno i dovoljno rješavati pitanje posebnog na području »federalno—nacionalno« evidentiranjem i opisivanjem specifikke, specifičnih pojava na pojedinim nacionalnim područjima? U našim pripremnim diskusijama sasvim je opravdano bio istaknut zahtjev da naše pisanje bude sintetičko, a ne samo redanje historijskih podataka, ma koliko oni bili bitni i važni. Drugim riječima, da premašimo ono što se pomalo neadekvatno naziva događajna historija i da sintezu postizemo ne naprosto reduciranjem broja opisanih zbivanja ili redukcijom subjekata na jednog, centralnog, već prvenstveno bavljenjem tzv. »strukturama dugog trajanja«. Koliko god se može raspravljati o različitim historijskim metodama, sigurno je da nema ozbiljnije historijske sinteze bez sagledavanja dugoročnih procesa pa i društvenih faktora koji trajnije u njima djeluju. Što su društvene klase i slojevi, internacionalni i intranacionalni odnosi u historijskom razvitku drugo nego takvi faktori? Eminentna struktura dugog trajanja baš su nacije. Prema tome, sagledavanje onoga što je posebno kao nacionalno nedostižno je, ako to shvaćamo samo kao traženje specifičnosti, koje po svojoj biti nisu drugo do lokalno odstupanje od općeg pravila. Prilaz treba da je upravo obrnut. Ono što je zajedničko nastaje kao opće u zajednici relativno samostalnih procesa u društvenom razvitku na pojedinim nacionalnim područjima. Specifičnost se svodi na traženje karakteristika, manje—više neponovljivih, pojedinih područja, dok je ono »posebno« o čemu treba da mi prije svega brinemo, sagledavanje razvitka individualnih društava koja se zajednički pojavljuju u našoj historiji.

Što to znači za historijski tekst koji treba da napišemo? Jer, jasno je da ne pišemo historiju naroda i narodnosti Jugoslavije u XIX i XX vijeku. Naš je zadatak mnogo otežan okolnošću što takva historija nije napisana bar u takvoj prvoj verziji koja bi se mogla smatrati naučnom i dovoljno svestranom. Prilikom pisanja historije Saveza komunista Jugoslavije svakako moraju biti u prvom planu opći potezi historije društva u jugoslavenskom prostoru, oni potezi koji faktički omogućuju pojavu i egzistenciju jedinstvene komunističke partije za cijeli jugoslavenski teritorij. Ali je važno — ako nećemo da se nađemo u položaju simplifikatora i faktičkih neučenjaka — da te zajedničke opće poteze uvijek tretiramo kao reflektiranu sintezu posebnoga. U Jugoslaviji, kao i inače u svijetu, postoji radnička klasa kao društvena kategorija s određenim interesima, društvenim i političkim mogućnostima te historijskom ulogom. Ali ona ne postoji ni kao nestrukturirani jednoobrazni društveni destilat ni kao kategorijalna apstrakcija. Ona postoji kao interes radničkog elementa

u svim i u svakoj posebnoj društvenoj nacionalnoj ili političkoj zajednici koje sačinjavaju jugoslavensku zajednicu. Znamo da i drug Tito, kao ranije Lenjin, u određenim prilikama govori o radničkoj klasi i u pluralu, o radničkim klasama, to jest o dijelovima pojedinih nacija ili društveno-političkih globalnih zajednica. Ti dijelovi imaju obilježja svojih vlastitih društava. Jedinstvena revolucionarna radnička partija za cijelo vrijeme svoga postojanja nalazila se pred zadatkom da rješava taj problem dijalektike postojanja i radničke klase i radničkih klasa u Jugoslaviji. Sve dok budemo sposobni u obrađivanju i prikazivanju historije SKJ da imamo u vidu takav karakter jedinstva Partije i radničke klase u Jugoslaviji, neće biti opasnosti da simplifikiramo i sintetiziramo mehanički. Pa makar to uvijek izričito i ne kazali.

Važan je naš način rezoniranja, način kako sami dolazimo do svojih pogleda, pa će ti pogledi, izloženi u tekstu, imati onaj reflektirani sadržaj jedinstva mnogoobraznog koji tražimo. Drugim riječima, mislim da nije potrebno svakom prilikom uvijek nabrajati tzv. specifičnosti svih pojedinih individualnih društava Jugoslavije, da to ponavljanje bude neka formula, neka šablona kojom ćemo se opravdavati i legitimirati.

No uza sve uvažavanje potrebe da u pisanju pregleda historije SKJ treba u prvom planu da budu opći potezi, moramo obezbijediti onaj minimum konkretnog prezentiranja posebnih razvitaka, bez kojeg bi naše historijsko sintetiziranje izgubilo temelje. Za sve pojedinačne historijske periode koje obrađujemo trebalo bi važiti pravilo da za svakoga od njih jedanput (na jednom mjestu) pregledno identificiramo osnovne karakteristike pojedinih nacionalnih društava, odnosno problematiku pojedinih područja. Dok je za prvi dio (do 1918. god.) našeg teksta to evidentno u samoj strukturi teza, mislim da bi u ostala tri dijela trebalo to posebno predvidjeti. Ne možemo uspješno govoriti o politici KPJ, odnosno SKJ u nacionalnim pitanjima, o odnosu revolucionarne partije prema nacionalnim pokretima, o nacionalnim odnosima u socijalističkoj federaciji kao tvorevini politike SKJ, a da ne identificiramo i u temeljnim potezima ne prikažemo svaku nacionalnu problematiku kao u sebi uvjetovan fenomen. Ne zalazeći u detalje, treba dati ono što je najnužnije za shvaćanje tih fenomena. To ne činimo zato što bismo se osjećali kao učitelji historije (što i nije loše) već zato da bismo mogli riješiti jedan od osnovnih zadataka »Historije Saveza komunista Jugoslavije«, a to je prikaz stvaralaštva KPJ, odnosno SKJ u rješavanju na našem terenu odlučnog pitanja o odnosu između revolucije i nacija. Usporedo s tim morali bismo pokušati da za svaki novi historijski nivo ponovo identificiramo opće, zajedničke poteze i njihove društvene temelje.

S gledišta socijalističkih revolucija, a naročito naše, postavlja se kao centralno pitanje u odnosu prema nacijama, kako se realizira postulat Komunističkog manifestata da se proletarijat mora podići do položaja »nacionalne klase«, »podići se do vodeće klase nacije«, da se mora »sam konstituirati kao nacija«. To je problem svih revolucionarnih pokreta, bilo da djeluju na terenu nacija koje su samostalne ili na terenu ugnjetenih nacija koje razvijaju nacionalni pokret. Komunistička partija Jugoslavije, djelujući u mnogonacionalnoj državi, morala je da revolucionarni odnos prema naciji formulira u najrazličitijim situacijama; ali je u

svima odlučan problem, kako postići realizaciju onoga što je Tito već 1934. god. postavio kao zadatak Partiji, naime stati »na čelo« nacija, a što je u početku 1939. god. Edvard Kardelj formulirao kao put »ka najvažnijem prelomu u razvitku nacionalnog pitanja: ka borbi buržoazije i proletarijata za vodstvo u nacionalnom pokretu«. Čitavo historijsko iskustvo puta naše revolucije sve do današnjeg dana pokazuje da se proces osvajanja položaja nacionalne klase za proletarijat ne ograničava na političku stranu, na osvajanje vlasti kao temeljnog čina revolucije, već da je to duže historijsko zbivanje, koje niti počinje niti ne završava političkim osvajanjem vlasti. Cjelokupno pitanje nacija treba u historiji Saveza komunista Jugoslavije posmatrati kao proces nastajanja uvjeta, mogućnosti a zatim ostvarenja — političkom i društvenom djelatnosti Partije — za historijsko nastupanje radničke klase koja svjesno osvaja položaj vodeće klase nacije. S takvog polazišta praćenje pojedinih nacionalnih situacija nije svrha samo sebi, već omogućuje sagledavanje dimenzija revolucionarnog djelovanja.

Sasvim je jasno da je takav prilaz moguće uspješno realizirati u našem tekstu samo uz suradnju sviju nas, da nitko od nas, obrađujući svoju specijalnu temu, ne gubi iz vida taj zadatak i da pokuša dati njegovom rješenju svoj prilog. Budući da su svi timovi sastavljeni tako da u svakom od njih ima drugova iz svih republika i pokrajina, da u njima ima pripadnika sviju naroda i narodnosti Jugoslavije, imamo optimalan preduvjet da taj teški i komplicirani zadatak obavimo. To je zadatak koji prelazi mogućnosti svakog pojedinca.

Pokušat ću sada po redu da izložim nekoliko svojih zapažanja za koja držim da mogu biti korisna.

Za prvi dio teza postavlja se prije svega pitanje zajedničkog, a ne posebnog. Struktura teza obezbjeđuje potpunu obradu razvitka u svim našim sredinama do 1918. god. Pitanje je, u kom smislu treba tražiti zajedničke poteze. Sigurno su u tome periodu, bar do svjetskog rata, u prvom planu historijskog zbivanja nacionalni pokreti, dok nas interesiraju radnički i socijalistički pokreti. Među njima sigurno ima mnogo zajedničkog, i to bitnog, u društvenoj bazi, u ideologiji, organizaciji itd. No, za traženje zajedničkog u pokretima o kojima je riječ, postoje i razlozi koji nisu neposredno vezani za njih, a zbog kojih tražimo zajedničke poteze. Glavni razlog sigurno je projekcija unazad na prošlost činjenice, što poslije 1918. godine postoji ovdje jedna jugoslavenska država u kojoj se u narednim decenijama događa i integrativna socijalistička revolucija. I to bi po sebi bilo dovoljno. No, treba vidjeti, također, koliko ima takvog što je zajedničko baš za naše radničke i socijalističke pokrete, još prije nastanka mogućnosti spomenute projekcije na prošlost naših zemalja. Jer, mislim da se slažemo s ocjenom da stvaranje prve jugoslavenske države 1918. godine nije samo historijska slučajnost. Drugim riječima, u nacionalnim pokretima naših naroda ima prije 1918. god. dugoročnih historijskih tendencija razvitka, koje djeluju i u 1918. god. i u narednim decenijama, bez obzira na to što je u zbivanju te godine dominantna buržoaska politika, bez obzira na uvjete imperijalističkog mira, bez obzira na kontrarevolucionarnu atmosferu. Razumije se da treba govoriti i o jugoslavenskom pitanju i pokretu. Ali mislim da nije

naš zadatak da ono što je zajedničko mjerimo u prvom redu ili čak isključivo prema manifestacijama toga pokreta. Pogotovo, što se treba čuvati da ne uzimamo kao revolucionarno ono što u njegovoj vrlo površnoj ideologiji dominira, tj. ideju jugoslavenskog etničkog i nacionalnog jedinstva, a što se u daljnjem historijskom razvitku pokazalo kao velika zapreka postizanju bitnog, tj. ravnopravne zajednice naroda i narodnosti Jugoslavije. Danas vrlo dobro znamo da je prvi uvjet te zajednice, njenog čvrstog postojanja i razvitka, dominacija interesa radničke klase. Zato u tome pravcu treba i prije 1918. godine tražiti ono što sačinjava dubinski proces historijskog postojanja takve zajednice. A to se ne nalazi u idealističkoj sferi ideologije jugoslavenskog pokreta, manje-više unitarističkoj, već je to pitanje afirmacije radničke klase u društvu uopće, a u nacionalnom pogledu pitanje do kojeg se stupnja već u to doba počinju radnička klasa i njene političke stranke afirmirati kao novi društveni faktor najšireg značenja i u nacionalnim pokretima, odnosno u nacionalnim društvima, to je pitanje koliko one i subjektivno uočavaju svoj historijski zadatak na tome području. Trebalo bi na sve situacije primijeniti kriterij koji je u knjizi »Srpska nacija u građanskom društvu« primijenio Miroslav Đorđević, kad je u centar svoga istraživanja udjela radničke klase postavio pitanje, kako »se srpska socijalna demokratija sve više približavala osnovama za jedinstveno posmatranje društvenog i nacionalnog pitanja« (175). Na toj osnovi moguće je onda vidjeti, koliko su radničke partije i pokreti u našim zemljama u ono vrijeme već bili odmakli od nivoa građanske nacionalne politike i od vlastitih pogrešnih shvaćanja i približili se revolucionarnoj inicijativi radničke klase na putu ka oslobodenju naroda. Nema sumnje što je baš u krugu nacionalnih pokreta naših naroda nastajala konfrontacija pogleda i iskustava radničkih partija, koja je vodila novim spoznajama.

S druge strane, ne treba zanemarivati same te nacionalne pokrete. No, mislim da treba u našem spominjanju manje inzistirati na analizi njihovih programskih izjava, a više uočavati njihov faktički federalistički karakter. Nacionalna pitanja pojedinih naroda Jugoslavije sačinjavala su prije prvoga svjetskog rata kompleks koji je tražio rješenja, kakva do tada historijski razvitak u zapadnoj Evropi nije poznao. Cijelo vrijeme taj kompleks upućivao je veoma jasno na federaciju. Malo je bilo federativnih jugoslavenskih programa, ali je federativna tendencija postojala cijelo vrijeme u stvarnim procesima, imajući bazu i u postojanju samih naroda, i u činjenici pluralizma centara političke akcije. Najzad još i to: ma kako bilo opravdano traženje zajedničkih faktora i poteza, jugoslavensko ujedinjenje 1918. god. nije posljedica nekoga historijskog determinizma. Činjenica je da su tako reći sve do posljednjeg momenta bila otvorena i druga historijska rješenja, no ne kao posljedica nedovoljno formirane nacionalne svijesti pa i osjećaja jugoslavenske solidarnosti u našim društvima, već kao posljedica mogućnosti evropske socijalističke revolucije koja je izostala.

Iz problematike drugog dijela našeg teksta govorim prema redosljedu teza. U obradi osnivanja Komunističke partije Srba, Hrvata i Slovenaca u Rusiji treba obuhvatiti i njen federalistički program. Uz proglašavanje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca i inicijativu za ujedinjenje jugoslavenskog radničkog pokreta treba prikazati i odnos pojedinih socijalde-

mokratskih stranaka prema jugoslavenskoj državi u trenutku njenog stvaranja. Ta je država tada akceptirana kao osnova za revolucionarno djelovanje. Prilikom obrade Saveza pelagičevaca treba uključiti njihov federalistički koncept, pa i odbacivanje toga koncepta od vodstva Srpske socijaldemokratske partije. Za vrijeme od Kongresa ujedinjenja do Vukovarskog kongresa treba istaći posebnost razvitka u Sloveniji radi tadašnje revolucionarne diferencijacije organizacija Trsta i Slovenskog primorja. Prilikom spominjanja nacionalnounitarističkog stava, potvrđenog na Vukovarskom kongresu, treba specijalno obraditi odnos KPJ prema pitanju granica države s jedne strane, a s druge, odnos prema pitanju nacionalnih manjina (narodnosti), što onda uključuje i odnos prema makedonskom pitanju. U analizu karaktera stava o nacionalnom jedinstvu i unitarnoj državi treba uključiti i stav prema crnogorskom pitanju.

Kad bude govora o rezultatima izbora za Ustavotvornu skupštinu, treba te rezultate interpretirati ne samo kao izraz snage KPJ u državi, već ih treba analizirati i po tome, kakva je pozicija KPJ u svakom nacionalnom kompleksu posebno, odgovoriti na pitanje gdje se u tim rezultatima najavljuju historijski značajna pomjeranja odnosa političkih snaga. — Nužno je dati i jasan pogled na gledište KPJ u Ustavotvornoj skupštini, a naročito na pitanje centralizma. — Prilikom obrade društveno-ekonomske strukture i buržoaskog sistema treba imati u vidu i specifikum pojedinih nacionalnih područja, npr. što za pojedina područja znači onemogućavanje tradicionalnog iseljavanja u SAD, šta za Slovence znači tzv. »nacionalizacija« kapitala i slično. — Idejnu borbu KPJ za oblikovanje gledišta u nacionalnom, seljačkom i agrarnom pitanju prije Trećeg kongresa KPJ, ne bi trebalo obrađivati izolirano od realne aktivnosti partijskih organizacija na pojedinim nacionalnim područjima, od stupnja njihova političkog utjecaja, organizacione snage i idejne moći. Diskusiju jugoslavenskih komunista o nacionalnom pitanju u 1923. god. treba dati analitički i u pogledu gledišta komunista s pojedinim nacionalnim područjima. Posebnu pažnju obratiti i gledištima o makedonskom pitanju koje — uza sve ostalo — znači i važan moment za KPJ da se vraća formuli balkanske federacije. To je prostor gdje KPJ ni do 1923. god. nikad ne postavlja tezu o nacionalnom jedinstvu, te misli na federalistička rješenja.

Odjeljak o frakcijskim borbama u rukovodstvu KPJ i njihovom utjecaju na razvoj pokreta treba obraditi i u svjetlu akcija KPJ u ono vrijeme, njene sposobnosti da se suprotstavi fašističkim pokušajima ORJUNE, da postavi pitanje Nettunskih konvencija i borbe za nacionalna prava Slovenaca i Hrvata u Italiji, da utječe na politiku Balkanske komunističke federacije prema Makedoniji itd. S druge strane, treba govoriti diferencirano i o utjecaju frakcionaštva u pojedinim nacionalnim područjima, jer frakcionaštvo nije svugdje jednako jako. Objasniti i pitanje zašto ne nalazi korijena u Sloveniji. U odjeljku o socijalističkoj misli u Kraljevini SHS — ne negirajući važnost obrade društvene uloge marksističke inteligencije — trebalo bi snažan akcent dati odgovoru na pitanje, koliko je socijalistička misao onog vremena već sposobna vidjeti probleme pojedinih (vlastitih) nacionalnih društava. A pogotovu vidjeti, kakav nivo postiže u analizi društvenog sadržaja pojedinih tadašnjih

političkih događaja (režim Radić—radikali, skupštinski atentat, Seljačko-demokratska koalicija i ostala građanska demokratska opozicija) te utvrditi koliko ima zametaka originalnih taktičko-političkih koncepcija (npr. u pravcu Narodnog fronta) koje se tada ne razvijaju. — I odjeljak o odlučnom otporu frakcionastvu trebalo bi obraditi kompleksno, ne izolirajući Osmu zagrebačku konferenciju od sličnih antifrakcionastkih težnji na ostalim područjima. Jer, takvih tendencija ima npr. u Sloveniji pa i u Srbiji gdje se u ono vrijeme srećemo s interesantnom pojavom dvocentrizma komunističke akcije (Beograd — Niš) kao izraza otpora protiv frakcionastva. Veoma bi važno bilo vidjeti, koliko taj otpor sadrži i elemente novih koncepcija revolucionarnog rada, koncepcija tzv. novog kursa u partijskoj politici, koju tako jasno anticipira baš Osmo konferencija zagrebačkih komunističkih komunista.

U povodu IV kongresa KPJ valjalo bi konstatirati, koliko su programski stavovi o pojedinim nacionalnim pitanjima i pitanjima narodnosti izraz vlastitih analiza, svojih društvenih situacija, a koliko stvoreni pod utjecajem sa strane. Koliko se može koncepcija »nacionalnorevolucionarnih« ratova ugnjetenih nacija Jugoslavije usporediti s koncepcijom narodno-oslobodilačkog rata 1941—1945?

U odjeljku o ekonomskoj krizi važno je istaći da postoji i duboka kriza buržoaske svijesti, jačanje anacionalnih klasnih sklonosti u buržoaskoj politici, fašističkih tendencija u sklopu svijui naroda. Spomenuti i specifikum nacionalnih područja s jakim klerikalnim utjecajima, naročito poslije borbi u veljači i pobjede klerofašizma u Austriji.

Objasniti koncepciju koja je stajala iza priprema za stvaranje nacionalnih partija. Koliko je tu riječ o provođenju koncepcije tzv. Hrvatskih nacionalnih revolucionara, Slovenskih nacionalnih revolucionara, VMRO (objedinjene) i dr., a koliko o novom shvaćanju zadataka i mogućnosti KPJ u nacionalnim pokretima, o shvaćanju izraženom 1934. god. u Titovom radu, pa i u djelovanju Pokrajinskog komiteta za Sloveniju (Edvard Kardelj).

Borbu za Narodni front u Jugoslaviji treba povezati s novim gledanjem na važnost »okvira« Jugoslavije za borbu protiv fašističke opasnosti izvana. Upozoriti i na posebne oblike borbe za Narodni front u uvjetima mnogonacionalnosti Jugoslavije, gdje se ta borba razvija na pojedinim područjima posebno, te na svima zajedno.

Među dostignućima robijaša treba svakako spomenuti radove Otokara Keršovanija o hrvatskoj povijesti. U odjeljku o borbi KPJ za demokratski preobražaj i federativno uređenje Jugoslavije itd., kao i uopće u tretiranju pitanja »obrane zemlje« (koje se više puta pojavljuje), treba biti veoma pažljiv. Nema sumnje da je napuštanje stava o »razbijanju« Jugoslavije imalo veliko pozitivno značenje u tom smislu što je KPJ time uzela u obzir dugoročnu historijsku tendenciju i interese naroda Jugoslavije koji su bili u osnovi postanka te države. Nema sumnje da joj je to omogućilo bitno jače širenje političkog utjecaja. No ta politička promjena u odnosu prema jugoslavenskoj državi nije samo rezultat pravilnijeg shvaćanja dugoročnih faktora historijskog procesa, već je u prvom redu rezultat kvalitativno novog stupnja u shvaćanju jugoslavenskih komunista o odnosu između revolucije i nacija, između proletari-

jata i njegove revolucionarne partije, te nacija i nacionalnih pokreta. To je bilo realiziranje spoznaja o nužnosti stati »na čelo« nacija, zamisli koja predstavlja u realizaciji KPJ, u doba Titovog rukovodstva, inovaciju revolucionarne koncepcije. Da to nije bila bit te promjene, bila bi riječ samo o državnompravnom programu, što svakako nije točno. U borbi KPJ za demokratski preobražaj i federativno uređenje Jugoslavije izrazila se i potvrdila smjena historijskog subjekta, koji odlučuje o nacionalnoj sudbini jugoslavenskih naroda i njihovim međusobnim odnosima (Najdan Pašić). Pri tome nikad ne bi smjelo biti zabune da je federacija shvaćena ne kao potiskivanje, već kao rezultat revolucionarnog samoodređenja nacija, a na određeni način i narodnosti. Mislim da za to vrijeme ne odgovara upotreba terminologije današnjeg doba, iz situacije socijalističke federacije, da treba konzekventno govoriti o pitanjima nacija, odnosno o nacionalnim pitanjima, a ne o »međunacionalnim odnosima«. Nije riječ o reguliranju odnosa, već o samoodređenju.

U vezi s tim bi, vjerojatno, baš na ovom mjestu bilo potrebno konstatirati, dokle je doprla marksistička analiza pojedinih nacionalnih društava i njihovih problema (Sperans, O. Keršovani), a svakako bi bilo nužno dati pogled na tadašnju marksističku refleksiju pitanja srpske nacije (»otkriće« Svetozara Markovića).

U odjeljku o KPJ u borbi protiv rata i fašizma za obranu nezavisnosti zemlje svakako će biti riječi o specifičnim situacijama, npr. Makedonije (usporedba nacionalnorevolucionarnog programa VMRO (objedinjene) s platformom MANAPO koja ima cilj nacionalno oslobođenje Makedonaca borbom za nacionalnu ravnopravnost i samoodređenje Jugoslavenskog dijela Makedonije), Slovenije (koncentracija na nacionalnoobrambeni rad na jugoslavenskom terenu protiv nacističkih germanizatora), Hrvatske (odnos prema HSS u uvjetima postojanja posebnog separatističkog fašističkog pokreta) itd. U tome sklopu trebalo bi dati analizu ne samo profašističkih snaga, tj. onih koje su sklone oslanjanju na fašističku Njemačku, Italiju itd., već i ocjenu domaćeg fašizma, koji je nacionalistički, pa prema tome različit po pojedinim područjima s tendencijom unutrašnjeg nacionalističkog konflikta.

Uz krizu narodnofrontovske politike Kominterne bit će sigurno riječ i o refleksima na politiku KPJ. A tu opet ima mjesta diferenciranju po pojedinim područjima. U tom sklopu, mislim, od bitne je važnosti pokazati da je element uspješnosti politike KPJ i u toj delikatnoj situaciji, *kontinuitet* njene politike u pitanju nacija i narodnosti Jugoslavije.

Programske stavove V zemaljske konferencije na tom području treba cijeniti naročito kao izraz toga kontinuiteta koji Partiji već obezbjeđuje položaj realno najznačajnije političke snage u zemlji, a istodobno izražava visoki stupanj dijalektičkog jedinstva nacionalnog i centralnog djelovanja KPJ. To je temelj, objektivni i subjektivni, one koncepcije revolucije koja će se afirmirati u narednim godinama, spoznaje o nužnosti povezivanja narodnooslobodilačke borbe sa socijalističkom revolucijom, revolucije, dakle, u kojoj nacionalno pitanje nije više samo pitanje saveznika već je njezin bitni dio.

Slično, samo još mnogo uočljivije, nameće se potreba kontinuiranog uvažavanja dijalektičkog dvojstva, jugoslavensko — nacionalno, u trećem

dijelu »Historije SKJ«. Za taj dio već imamo razrađenu koncepciju metodološkog prilaza tom zadatku (referat P. Morače). Vanredno intenzivno i raznoliko vojno i političko zbivanje u svim dijelovima Jugoslavije samo po sebi onemogućava jednostavan prikaz djelovanja Partije. Ono nije vođeno centralistički, iako jedinstveno u koncepciji. Snaga tog djelovanja potječe iz afirmacije u svakom pojedinom nacionalnom području. Nema potrebe o tome da navodim detalje, ali mislim da bi se u tom smislu moglo govoriti čak o federalističkom karakteru jugoslavenskog narodnooslobodilačkog rata i jugoslavenske revolucije. Ovaj put odozdo prema gore, od naroda, narodnosti prema federaciji, prema zajedničkoj revoluciji, bio je ukorijenjen u prirodi moderne historije ovih društava, objektivno i subjektivno. Mislim da to predstavlja posebnu vrijednost koja je značajna i za suvremenost, i to ne samo za Jugoslaviju.

Za ovaj (III) dio »Historije SKJ« dao bih samo jednu napomenu. Trebalo bi uzvati različitost situacija i unutar pojedinih nacionalnih, odnosno historijsko-političkih prostora, i to uslijed različitih okupatorskih režima (npr. dio Makedonije pod Bugarskom i dio pod talijanskom okupacijom, Hrvatska pod njemačkom, odnosno talijanskom okupacijom, Slovenija pod njemačkom, talijanskom i mađarskom okupacijom, da i ne spominjemo Julijsku krajinu i Korušku koje u prvu jugoslavensku državu nisu ni ulazile).

Za IV dio »Historije SKJ« nemam istraživačkih iskustava da bih dao konkretne prijedloge. Ali mislim da i za taj dio mogu biti značajne opće metodološke postavke, koje sam naveo na početku. U tom smislu bilo bi vjerojatno dobro rekapitulirati historijske i idejne osnove konkretnih oblika federacije, uobičajne 1945. godine prilikom rada na prvom ustavu. Mislim prije svega na strukturu republika i pokrajina u odnosu na narode, narodnosti i na dijelove naroda. U pogledu društveno-ekonomskih pojava, uza sve ostalo, mislim da bi trebalo naročitu pažnju obratiti procesima migracije i njihovim socijalnim i nacionalnim učincima. Ali kao najbitnije bilo bi određivanje društvene biti i političkog značenja egzistencije nacija u samoupravnom socijalizmu. Bitnu razliku od shvaćanja »socijalističkih nacija« trebalo bi prezentirati stvaralačkom razradom našeg shvaćanja, prema kojem u globalnom sistemu samoupravljanja narodima i narodnostima pripada principijelno ista samoupravna uloga. Sve to i kao historijsko iskustvo revolucionarnoga oslobodilačkog rata i socijalističke izgradnje. Jugoslavenska socijalistička federacija u samoupravnom socijalizmu i dalje se, kao što je u historiji postala, permanentno konstituira odozdo prema gore, uz uvjet avangardnog djelovanja SKJ koje ujedinjuje u sebi i opće.

ZLATKO MATIJEVIĆ

Jugoslavenska povijesna literatura o političkoj djelatnosti katoličke crkve u Hrvatskoj 1918–1945.

Jugoslavenska, a time i hrvatska povijest prve polovice XX st. predstavljaju jedno od najkompleksnijih istraživačkih područja. Do danas su jugoslavenski historičari uložili velike napore da što temeljitije istraže i prezentiraju povijesnu problematiku vezanu za taj period.

S obzirom na to, pred historičare se postavio zadatak da prouče više aspekata toga dijela povijesti jugoslavenskih naroda i narodnosti. Jedan od mogućih aspekata proučavanja predstavlja i politička aktivnost katoličke crkve u tome razdoblju. Naime, ako se želi dobiti što cjelovitiji uvid u društveno-politička kretanja u prvoj polovici XX st., nemoguće je izostaviti političku djelatnost katoličkog klera.

Dobro je poznato da se djelatnost katoličke crkve ne može nigdje, pa tako ni u jugoslavenskim zemljama, svesti samo na njezinu spiritualnu aktivnost. Uza svoje primarne religiozne funkcije, katolička crkva, točnije rečeno njezin kler, ima tendenciju da djeluje i na političkom planu. Drugim riječima dio katoličkog klera imao je stalnu tendenciju da bude aktivan u suvremenim političkim zbivanjima.

S obzirom na postavljenu vremensku granicu, tj. na prvu polovicu XX st., sva poslijeratna jugoslavenska povijesna literatura, a isto tako i publicistička, koja se bavila istraživanjem i prezentiranjem političke uloge katoličke crkve, može se podijeliti u četiri osnovne grupe.¹

Prvu grupu sačinjavaju oni historiografski radovi koji obuhvaćaju političku djelatnost katoličke crkve u cijelom tom periodu, tj. u vremenskom rasponu od 1914. do 1945.

Drugu grupu čine oni radovi kojima je u centru pažnje aktivnost katoličke crkve za vrijeme trajanja i neposredno poslije svršetka prvoga svjetskog rata.

U treću grupu ušli bi svi oni radovi koji se bave proučavanjem političkih tendencija katoličke crkve u razdoblju između dva svjetska rata (1918–1941).

I na kraju, u četvrtu grupu radova ulaze svi oni historiografski i publicistički radovi koji su za predmet svoga istraživanja odabrali aktivnost katoličke crkve

¹ U ovom će radu biti obrađena samo poslijeratna jugoslavenska povijesna i publicistička literatura koja je bilo kako u vezi s političkom djelatnošću katoličke crkve u jugoslavenskim zemljama, i to u periodu od 1918. do 1945. godine. Takav pristup nikako ne znači da se ranije, tj. prije 1945. godine, nije pisalo o političkoj ulozi katoličkog klera.

za vrijeme postojanja ustaške NDH, tj. u periodu trajanja drugoga svjetskog rata na području zemalja jugoslavenskih naroda i narodnosti (1941—1945).

Zadatak je ovoga rada da prije svega informira i konstatira sadašnje stanje povijesne i publicističke literature o političkoj ulozi katoličke crkve, odnosno njezinog klera, u Hrvatskoj, i donekle u Jugoslaviji.²

Pri uvrštavanju bibliografskih jedinica u ovaj rad težište je na onim radovima koji svojim sadržajem pokrivaju međuratno (1918—1941) i ratno (1941—1945) razdoblje.

Zbog takvog pristupa toj problematici, ovdje neće biti posebno riječi o političkoj aktivnosti katoličkog klera u periodu od 1914. do 1918. god., tj. za vrijeme trajanja prvoga svjetskog rata. No to ne znači da povijesna literatura s tom problematikom neće biti uvrštena u bibliografiju, koja se nalazi kao datak na kraju ovoga rada.³

I

U prvu grupu historiografskih radova, koji se bave poviješću političke djelatnosti katoličke crkve, ulaze svi oni radovi koji obuhvaćaju cijeli period od 1918. do 1945.

Takvih radova, na žalost, ima vrlo malo. Jedan od prvih jugoslavenskih historičara, koji je za svoj predmet istraživanja uzeo političku ulogu katoličke crkve u Hrvatskoj, i to u prvoj polovici XX st., bio je Viktor Novak.

Novakov temeljni rad s tog područja jest »Magnum crimen (ili Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj)«. ⁴

Prema autorovoj izvornoj zamisli, »Magnum crimen« je imao biti treći dio opsežne trilogije u kojoj bi bio dan prikaz razvoja političke uloge katoličkog klera u povijesti hrvatskog naroda, i to od vremena ilirizma pa sve do kraja prve polovice našega stoljeća.⁵

² Iako je u naslovu rada istaknuto da će biti riječi o literaturi koja se odnosi na političku ulogu katoličke crkve u Hrvatskoj, važno je naglasiti da to nije moguće potpuno provesti. Naime, iako je crkvena organizacija katoličke crkve u hrvatskim zemljama imala najizrazitije političke tendencije, pa je prema tome pobuđivala i najviše pažnje, ne smijemo zaboraviti da je katolička crkvena organizacija postojala, i još uvijek postoji, i u drugim jugoslavenskim zemljama. U skladu s centralističkim ustrojem katoličke crkve lako je pretpostaviti, a i dokazati, postojanje uske uzajamne veze između svih dijelova katoličke crkve na području Jugoslavije. Dosljedno tome, jugoslavenski su historičari zahvaćali, više-manje, ovisno o temi koju su obrađivali, politička gledišta katoličkog klera i u drugim jugoslavenskim zemljama a ne samo ona u Hrvatskoj.

³ Zaobilazjenje političke uloge katoličke crkve u jugoslavenskim zemljama za vrijeme prvoga svjetskog rata nemoguće je već i zbog same koncepcije dijela jugoslavenske historiografije, tj. svi oni radovi koji obrađuju stav katoličke crkve prema stvaranju jugoslavenske države 1918. godine, nužno se bave i događajima iz toga rata. Isto je i s radovima koji pretendiraju da obuhvate političke tendencije katoličkog klera u tijeku cijele prve polovice XX stoljeća.

⁴ Vidi u bibl. pod. br. 44.

⁵ Prve dvije knjige ove planirane trilogije imale su nositi ove naslove: »Magnum tempus« (ili Veliko doba — ilirizam) i »Magnus sacerdos« (ili Veliki svećenik, tj. Strossmayer i njegovi protivnici).

Od te osnovne zamisli da se prikaže političko djelovanje katoličkog klera u Hrvatskoj, i to u rasponu više od jednog stoljeća, ostvarena je samo trećina, tj. objavljen je samo — »Magnum crimen«.

»Magnum crimen«, ta treća knjiga nesuđene trilogije, vremenski obuhvaća raspon od 1914. do 1945. god.⁶

Novak je podijelio sadržaj svoje opsežne knjige na dva, prema njegovom mišljenju, organski vezana dijela.⁷ Prvi dio, koji nema posebni naslov, obuhvaća period od 1914. do 1941 (tj. poglavlja I—XV; str. 1—523) a drugi dio, koji je autor nazvao »Krvava žetva«, obuhvaća period postojanja ustaške NDH (tj. poglavlja XVI—XVIII; str. 525—1100).

Analizirajući sadržaj »Magnum crimena«, možemo konstatirati da su u njemu obuhvaćena tri vremenska odsjeka, i prema tome tri etape u razvoju političkih tendencija katoličkog klera u Hrvatskoj (a donekle i u ostalim jugoslavenskim zemljama). Svaka od te tri etape ima svoje specifično obilježje.

Prva etapa političkog djelovanja katoličkog klera u Hrvatskoj ograničena je vremenski i događajno prvim svjetskim ratom, te prostorno Austro-Ugarskom Monarhijom. Druga etapa poklapa se s postojanjem Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije i njezinim međunarodnim položajem. Vremenske granice te etape sežu od akta ujedinjenja (1. XII 1918. god.) pa sve do sloma Kraljevine Jugoslavije u travanjskom ratu 1941. god. Treća etapa ponovo je trostruko određena, tj. njezinu vremensku granicu predstavljaju formiranje kvislinške NDH i oslobođenje zemlje od okupatora, njezina prostorna granica je teritorij NDH (tj. Hrvatska i Bosna i Hercegovina), dok njezinu događajnu granicu tvori drugi svjetski rat.

S obzirom da je ovaj rad ograničen na razdoblje od 1918. do 1945, za nas su relevantni rezultati koje je Novak postigao u istraživanju druge i treće etape djelatnosti katoličkog klera u Hrvatskoj.

⁶ Tako dug vremenski period nužno je zahtijevao da Novakov rad bude vrlo opsežan. Naime, »Magnum crimen« sa svojih 1100 stranica teksta predstavlja najvoluminozniji rad koji je do danas posvećen političkoj ulozi katoličke crkve u Hrvatskoj.

⁷ Osim te osnovne podjele teksta knjige na dva dijela postoji i druga podjela koja tekst dijeli na osamnaest poglavlja. Naslovi su poglavlja: I. Prva žetva klerikalizma. Od Vidovdana 1914. do Majske deklaracije 1917 (str. 1—42); II. Vuk u jagnjećoj koži. Majska deklaracija i njezino pravo značenje u odnosu prema njezinu porijeklu i njezinim ciljevima (str. 43—65); III. Obračunici. Ulazak klerikalaca u Jugoslaviju. Od 29. oktobra 1918. do 1. decembra 1918 (str. 67—81); IV. Pobuna anđela. Kriza u redovima hrvatskog katoličkog svećenstva (str. 83—103); V. Majka ili mačeha. Vatikan i Jugoslavija u prvim godinama poslije ujedinjenja (105—128); VI. Antipodi. Crkveni ljudi i klerikalne stranke u Privremenom narodnom predstavništvu i u Ustavotvornoj skupštini. — Borba oko kancelaragrafa (str. 129—148); VII. Između dvije vjerske ankete. 1921—1922—1923 (str. 149—176); VIII. Anathema sint! — Odbačeni anđeli. Osnivanje starokatoličke crkve (str. 177—201); IX. »Papožder i popožder«. Antiklerikalizam Stjepana Radića (str. 203—252); X. Sveta baština. Sudbina hrvatskog glagolizma u prvoj Jugoslaviji. — Uloga episkopata i Rimske kurije (str. 253—278); XI. Žuti i crni mravi. Katolička akcija. — Klerikalci između sebe (str. 279—316); XII. Djeca i pastorčad. Pijo XI. prema jugoslavenskim narodima pod Italijom (str. 317—392); XIII. Obećana zemlja. Prosperitet katolicizma u bivšoj pretkumanovskoj i kumanovskoj Srbiji (str. 393—410); XIV. Dramatski uspon — konkordatska borba. (str. 411—468); XV. Zrenje pred žetvu. Klerofašizam je spreman (str. 469—523); XVI. Zanosni doček. — NDH — »Davno sanjani i željkovani ideal« (str. 525—597); XVII. Teror i katoličenje — Sveta-Božja-Kristova-Vujujuća-Hrvatska« (str. 599—804); XVIII. Ideologija i propaganda (str. 805—1100).

Već sam letimičan pogled na sadržaj »Magnum crimena« odaje nam širinu problematike koju je autor nastojao prezentirati. Kao posebno interesantne historiografske probleme, obrađene u toj knjizi, ovdje valja istaći ove: reformni pokret u redovima hrvatskoga katoličkog svećenstva; odnos hrvatskoga katoličkog episkopata prema glagolizmu; aktivnost katoličke akcije u Hrvatskoj; stav katoličkog klera prema NDH i pokatoličavanje pravoslavnog stanovništva, te katolički tisak u službi ustaške ideologije. U svome istraživačkom radu na tim i ostalim problemima Novak se obilno koristio suvremenim građanskim tiskom, brošurama, časopisima, govorima, raspravama i sl. U želji da što bolje dokumentira svoju osnovnu tezu o permanentnoj neprijateljskoj aktivnosti katoličke crkve, pri čemu — prema Novakovom mišljenju — stvaranje NDH čini vrhunac te djelatnosti, autor objavljuje pravo obilje izvornog materijala koji inkorporiran u tekst čini njegov sastavni dio. Značajno je napomenuti da Novak nije imao mogućnost uvida u arhivske fondove katoličke crkve. Promatrajući njegov rad s obzirom na izvore kojima se koristio, moramo konstatirati da je Novak, zbog nedostatka najrelevantnijih izvora, ostao nepotpun u svome prikazu političke djelatnosti katoličkog klera. Nepristupačnost građe nužno se morala odraziti i na stupnju objektivnosti kvalifikacije nekih zbivanja i osoba.

Izdavanje »Magnum crimena« moramo promatrati ne samo sa znanstvenog aspekta, nego i s vremenskog u kome je nastao.⁸ Naime, »Magnum crimen« pojavio se u trenutku kad se i dio katoličke hijerarhije uključio u neprijateljsku frontu protiv nove, socijalističke Jugoslavije.

Na kraju možemo konstatirati da je »Magnum crimen« u poslijeratnoj jugoslavenskoj povijesnoj literaturi otvorio novo znanstveno područje; osim toga, to djelo predstavlja nezaobilazni rad za svakoga tko se želi posvetiti znanstvenom istraživanju političke uloge katoličke crkve u Hrvatskoj i Jugoslaviji, i na kraju objavljena izvorna građa i bilješke predstavljaju više-manje pouzdan putokaz za daljnja istraživanja.

Prema tome, iako se »Magnum crimen« ne odlikuje svim karakteristikama prvostupnog znanstvenog rada, on za sada ostaje temeljno historiografsko djelo o političkoj aktivnosti katoličke crkve u našim zemljama u prvoj polovici XX stoljeća.⁹

Osim »Magnum crimena«, V. Novak je napisao još nekoliko manjih radova o političkim tendencijama katoličke crkve prema jugoslavenskim narodima.¹⁰

⁸ Prvo izdanje »Magnum crimena« tiskano je u Zagrebu 1948. godine. Osim toga prvog izdanja postoji i drugo. Izdavačka kuća »Svjetlost« iz Sarajeva naime objavila je, u biblioteci »Društvo i religija«, skraćeno izdanje »Magnum crimena«, i to pod naslovom »Velika optužba«. To skraćeno izdanje, iz 1960. god., sastoji se od tri knjižice džepnog formata. »Velika optužba« tehnički je tako pripremljena da je izostavljen znanstveni aparat, a veliki broj dokumenata i dobar dio teksta ispušteni su ili prezentirani u skraćenom obliku. Time je drugo, skraćeno izdanje »Magnum crimena« bez praktične vrijednosti za stručnjake.

⁹ Suvremeni prikazi prvog i drugog izdanja »Magnum crimena« danas nam mogu poslužiti kao pripomoć u ocjenjivanju vrijednosti i značenja toga rada. Vidi u bibl. pod br. 16, 20, 57, 59, 61 i 81.

¹⁰ Riječ je o ova četiri rada: Mileniski stav Vatikana prema jugoslavenskim narodima (vidi u bibl. pod br. 46); Mileniska antislovenska linija Vatikana (vidi u bibl. pod br. 43); Vekovima na neprijateljskoj liniji (vidi u bibl. pod br. 48); Vatikansko-jugoslavenski odnosi kroz istoriju (vidi u bibl. pod br. 53). Kako je ovdje riječ o čisto publicističkim radovima koji zahvaćaju u nekoliko rečenica period od 1918. do 1945, a ne pretendiraju na nova znanstvena otkrića, dovoljno ih je samo spomenuti.

Drugi rad koji se bavi politikom katoličke crkve u periodu 1918-1945. djelo je publicista Sime Simića »Vatikan protiv Jugoslavije«. ¹¹

Simić je tekst svoga rada podijelio na dva dijela. Prvi, kraći dio teksta (str. 1-45) obuhvaća razdoblje od 1918. do 1941. Iz toga perioda autor ističe nekoliko povijesnih problema, npr.: stav Benedikta XV, Pija XI i Pija XII prema novonastaloj državi jugoslavenskih naroda i sudjelovanje katoličkog klera u planiranju i pripremanju ustaške NDH. Za vrijeme pontifikata Benedikta XV, naglašava Simić, neprijateljski stav Vatikana prema jugoslavenskim narodima očitovalo se u nevoljkosti kurije da de iure prizna novonastalu državu, koja je svojim zapadnim dijelom zauzimala teritorije koji su prije bili u sklopu, papi inače drage, Habsburške Monarhije.

Pontifikat Pija XI vremenski se poklapao s najvećim dijelom egzistiranja stare Jugoslavije, tj. od 1922. do 1939. godine. Kao karakterističnu pojavu za trajanja toga pontifikata, Simić ističe povezanost Vatikana i fašističke Italije, koja je zauzela neprijateljsku orijentaciju prema Jugoslaviji.

Kao značajne povijesne probleme toga razdoblja Simić iznosi aferu oko zavoda Sv. Jeronima (str. 11-15) i spor oko konkordata (str. 15-22).

Naredni, vrlo važan aspekt političkog djelovanja katoličkog klera u Hrvatskoj, a time i u Jugoslaviji, koji Simić utvrđuje, jest povezanost predstavnika katoličke crkve u zemlji s ustašama, i u inozemstvu, i s onima koji su bili aktivni u granicama tadašnje Jugoslavije.

Drugi dio rada (str. 44-135) posvećen je ratnim godinama (1941-1945). U tome je dijelu autor dao prikaz odnosa između pape Pija XII i NDH. Jedan od najznačajnijih povijesnih problema toga vremena jest to što je Vatikan priznao NDH. U vezi s tim Simić konstatira da je Vatikan, priznavši de facto uspostavljanje NDH, najočitije prekršio svoje načelo neutralnosti. Naime, priznavanjem NDH, iako samo de facto, a ne i de iure, Vatikan je prešutno priznao okupaciju i komadanje Kraljevine Jugoslavije. U pisanju brošure »Vatikan protiv Jugoslavije« Simić se koristio suvremenim historijskim izvorima (npr. tisak). No, ipak ni njemu kao ni Novaku nije bila dostupna najrelevantnija arhivska građa. Kao posljedica toga, njegov rad je na više mjesta ostao nedorađen i nedovoljno povezan. Usprkos tome je »Vatikan protiv Jugoslavije«, zajedno s »Magnum crimenom«, značajan uvodni prilog budućem istraživanju vaticansko-jugoslavenskih odnosa u prvoj polovici XX st. ¹²

Uzet u širem smislu, rad Jovana Stefanovića »Odnos između crkve i države« ¹³ bio bi treći rad koji zahvaća povijest politike katoličke crkve u razdoblju od 1918. do 1945. Taj rad predstavlja pokušaj prikaza najznačajnijih momenata u odnosu između crkve i države. Prikaz započinje pobjedom kršćanstva u Rimu i proteže se sve do godina nakon završetka drugoga svjetskog rata.

Osnovni zadatak te brošure bio je da prikaže kako se u modernim državama, u koje se ubraja i nova Jugoslavija, rješava problem odnosa između crkve i države. Za nas su najzanimljivija poglavlja pod rednim brojevima XI, XII, XIII i

¹¹ Vidi u bibl. pod br. 67.

¹² Neposredno poslije objavljivanja brošure »Vatikan protiv Jugoslavije« pojavile su se i suvremene ocjene toga rada. Vidi u bibl. pod br. 11 i 56.

¹³ Vidi u bibl. pod br. 69.

XIV.¹⁴ Stefanović se zaustavlja samo na najvažnijim problemima (Vatikan i jugoslavensko ujedinjenje, pitanje konkordata, problem upotrebe glagoljice u katoličkoj crkvi). Kroz ta četiri poglavlja autor provlači kao osnovnu nit tendenciju predstavnika katoličke crkve da budu politička snaga i da kao takvi aktivno sudjeluju u političkim zbivanjima.

U katoličkoj crkvenoj organizaciji postoje posebne institucije koje se bave istraživanjem crkvene povijesti. Dva historičara iz redova katoličke crkve — Josip Buturac i Antun Ivandija — sastavili su pregled povijesti katoličke crkve među Hrvatima. U svojoj knjizi pod naslovom »Povijest katoličke crkve među Hrvatima«¹⁵ obuhvatili su period od prije seobe Hrvata pa sve do početka prošlog desetljeća ovoga stoljeća.

Jedno od poglavlja te knjige »Kraljevina SHS — Jugoslavija 1918—1941« (str. 283—291) bavi se međuratnom poviješću katoličke crkve među Hrvatima. Obradujući političke prilike toga razdoblja, autori se zadovoljavaju vrlo kratkim opisom najznačajnijih političkih događaja. Prema tome, može se reći: u poglavlju koje se bavi periodom 1918—1941. Buturac i Ivandija nisu ulazili u analize povijesnih zbivanja nego su se zadovoljavali površnim prikazom događaja. To samo po sebi i ne bi bio neki teži nedostatak te knjige. Jasno je da je vrlo teško na ograničenom prostoru dati temeljit pregled svih povijesnih etapa katoličke crkve među Hrvatima u višestoljetnom vremenskom razvoju. No, pada u oči nešto drugo. Budući da su autori htjeli napisati povijest katoličke crkve među Hrvatima od vremena prije doseljenja pa sve do naših dana, bilo bi logično da je svaki imalo važniji period dobio svoje mjesto u toj knjizi. Ako je suditi po Buturčevoj i Ivandijinoj povijesti, čini se da ratno razdoblje, tj. 1941—1945. god., nema baš nikakvo značenje za povijest katoličke crkve u hrvatskim zemljama!¹⁶

Srećko Dragošević, još jedan svećenik-historičar, napisao je »Povijest Crkve« u tri dijela.¹⁷

U trećem dijelu, na str. 260—261, autor u najkraćim mogućim crtama daje pregled povijesti katoličke crkve od 1918. do 1945. Treba naglasiti da Dragošević ni jednom riječju ne spominje djelatnost katoličke crkve u Hrvatskoj u periodu od 1941. do 1945, tj. za vrijeme okupacije.

Osim ta četiri, po sadržaju i pristupu najcjelovitija rada iz prve grupe radova, postoje još dva manje značajna rada koji se bave istom problematikom.

Riječ je o ovim autorima: Ive Mihovilović »Vatikan prema našem narodu kroz historiju«,¹⁸ Milan Stanić »Neprijateljska politika Vatikana prema Hrvatima«.¹⁹

Tim ujedno završavamo pregled prve grupe historiografskih radova koji zahvaćaju povijest političke uloge katoličke crkve u razdoblju od 1918. do 1945. Kao što se može vidjeti, ni jedan ovdje uvršteni autor, osim Sime Simića, nije se ograničio samo na razdoblje 1918. do 1945. Neki su, npr. Buturac, Ivan-

¹⁴ Naslovi tih poglavlja glase: XI. Odnos između crkve i države u staroj Jugoslaviji; XII. Stav katoličke crkve prema prvoj jugoslavenskoj državi; XIII. Problem konkordata u staroj Jugoslaviji; XIV. Pitanje glagoljice.

¹⁵ Vidi u bibl. pod br. 4.

¹⁶ Usporedi prikaze J. Litričina i A. Mijatovića. Vidi u bibl. pod br. 19 i 30.

¹⁷ Vidi u bibl. pod br. 9.

¹⁸ Vidi u bibl. pod br. 24.

dija i Dragošević, odlazili daleko u prošlost pa im je razdoblje od 1918. do 1945. obrađeno u svega nekoliko stranica ili čak rečenica. Bez obzira na to što se vremenske granice toga rada potpuno ne podudaraju s gotovo ni jednim ovdje navedenim radom, svi oni su uvršteni u prvu grupu iz jednostavnog razloga što ipak, više-manje, zahvaćaju to razdoblje u cjelini.

II

Drugu grupu historiografskih i publicističkih radova o političkoj djelatnosti katoličke crkve predstavljaju oni koji imaju za predmet proučavanja stav katoličke crkve, odnosno Vatikana i njegovih predstavnika, prema stvaranju jugoslavenske države 1918. god.

Budući da je formiranje Kraljevine SHS usko vezano uz razvoj događaja iz prvoga svjetskog rata, potrebno je poznavanje političke aktivnosti katoličkog klera u tijeku toga rata da bi se mogao točno ocijeniti stav toga istog svećenstva prema procesu stvaranja prve zajedničke države jugoslavenskih naroda i narodnosti.

Najviše pažnje proučavanju te problematike posvetili su u svojim radovima Mirko Mirković i Dragan R. Živojinović.

Rad Mirka Mirkovića »Versko pitanje u borbi za stvaranje jugoslovenske države«, jedan je od prvih s tom problematikom.²⁰ Polazeći od konstatacije da su da su rimokatolička i pravoslavna crkva sudjelovale u procesu formiranja jugoslavenskih nacija, Mirković pristupa vjerskom pitanju kao jednom od relevantnih elemenata u formiranju Kraljevine SHS. Najveći dio Mirkovićevog rada posvećen je pitanjima vezanim uz zbivanja za vrijeme trajanja prvoga svjetskog rata. Tek u šestom poglavlju svoje rasprave (str. 217–221), autor se zadržao na 1918. god. i na problemu ujedinjenja, i to naravno s obzirom na vjerski aspekt toga problema. Vrlo je zanimljivo istaći Mirkovićevu konstataciju o oprečnom stavu Vatikana i katoličkog klera u zemlji o stvaranju zajedničke države jugoslavenskih naroda. Naime, dok je neposredno poslije svršetka rata Vatikan otezao sa službenim priznanjem Kraljevine SHS, dotle su hijerarhijski vrhovi rimokatoličke crkve u zemlji pokazivali određene ambicije da zastupaju nacionalne težnje katoličkih vjernika. Takve su se težnje naročito jasno iskristalizirale u trenutku sukoba Italije i Jugoslavije oko jadranskog pitanja.²¹

Drugi je historičar toga dijela jugoslavenske povijesti Dragoljub R. Živojinović. Do danas je nekoliko Živojinovićevih radova posvećeno upravo toj problematici. Gledajući kronološki, prvi Živojinovićev rad, vezan za aktivnost katoličkog svećenstva u vrijeme formiranja Kraljevine SHS, bio je onaj pod naslovom »Splitski biskup dr Juraj Carić i borba protiv italijanske politike u Dalmaciji 1918–1919. godine«.²²

²⁰ Vidi u bibl. pod br. 35.

²¹ Mirković je objavio još jedan rad sa sličnom problematikom i to pod naslovom »Verski vid jugoslovenskog pitanja u toku prvog svjetskog rata« (vidi u bibl. pod br. 36). U tome radu Mirković obuhvaća samo ratno razdoblje (1914–1918) s time da ne prekoračuje vremensku granicu od 1. prosinca 1918. Rad obuhvaća sve tri glavne vjeroispovijesti jugoslavenskih naroda, tj. katoličku, pravoslavnu i islamsku.

²² Vidi u bibl. pod br. 75.

Centralna je ličnost toga rada splitski biskup Carić. Analizirajući biskupovu djelatnost, autor ističe da je biskup bio nepomirljivi neprijatelj Italije i njezinih pretenzija u Dalmaciji. U danima raspada Monarhije, navodi Živojinović, biskup je stao u obranu nacionalne teritorije jugoslavenskog živilja. Htijući da svojim političkim radom pridonese ujedinjenju svih dijelova jugoslavenskog etničkog teritorija, Carić odlazi u Pariz. Za vrijeme svoga boravka u Parizu, nastavlja Živojinović, biskup J. Carić čini sve da predsjednik SAD-a Wilson podrži zahtjeve naroda u Dalmaciji da se ujedini s ostalim jugoslavenskim narodima.

Na Carićevu političku aktivnost autor gleda s vrlo kompleksnog stajališta vatikansko-talijanskih političko-diplomatskih odnosa. Naime, prema Živojinovićevom mišljenju, neraspoloženje biskupa Carića prema Italiji ima obilježje sukoba između Vatikana i liberalne Italije. No, zaključuje autor na kraju svoga rada, splitski biskup nije bio svjestan da je politika Vatikana i službene Italije, u vrijeme poslije završetka prvoga svjetskog rata, postajala sve bliža.

Drugi je Živojinovićev rad o političkoj ulozi katoličke crkve »Sveta stolica i stvaranje jugoslavenske države 1914—1918«. ²³

Taj je Živojinovićev rad relativno opsežan prikaz vatikanske politike prema jugoslavenskim narodima u tijeku prvoga svjetskog rata. Prema autorovoj konstataciji, djelatnost Sv. stolice u tom razdoblju pokazuje njeno nedvojbeno zalaganje za očuvanje Austro-Ugarske Monarhije. Tek pred sam kraj rata, ističe autor, vodeći krugovi u Vatikanu došli su do uvjerenja da se mora provesti reorganizacija unutrašnjopolitičke strukture Monarhije — u svrhu njezina spasavanja. Prema Živojinovićevom mišljenju, još se za vrijeme trajanja rata mogao sasvim jasno predvidjeti vatikanski stav prema budućoj državi jugoslavenskih naroda. Naime, obziri Vatikana prema Italiji, s jedne strane, i prema Austro-Ugarskoj Monarhiji, s druge, učinili su da jugoslavenska država, koja je imala biti stvorena na istočnoj obali Jadrana i na Balkanskom poluotoku, dakle, na ruševinama Austro-Ugarske i na štetu talijanskih imperijalističkih prohtjeva, stekne u Vatikanu moćnog neprijatelja. Dosljedno tome kurija tvrdoglavo odbija da de iure prizna postojanje Kraljevine SHS.

Treći rad D. Živojinovića jest »Vatikan i prvi svetski rat 1914—1918«. ²⁴ U tom su radu obrađeni gledišta i aktivnost vatikanske kurije u tijeku prvoga svjetskog rata, pa shodno tome odnos Vatikana prema jugoslavenskim narodima nije bio u centru pažnje. No, autor je ipak posvetio jedno poglavlje vatikansko-jugoslavenskim odnosima. U četrnaestom poglavlju, koje je potpuno posvećeno vatikansko-jugoslavenskim odnosima, Živojinović ističe da je nastavak rata i u 1918. stavio Vatikanu jasno pred oči opasnost od raspada Habsburške Monarhije. Vidjevši u tome opasnost po položaj i interese katoličke crkve u Srednjoj Evropi i na Balkanu, glavni politički cilj kurije bio je očuvanje Austro-Ugarske Monarhije. Upravo zbog toga, zaključuje autor, katolička je crkva zauzela neprijateljski stav prema stvaranju zajedničke države jugoslavenskih naroda.

Četvrti, u neku ruku temeljni rad o vatikansko-jugoslavenskim odnosima, u vrijeme nastajanja Kraljevine SHS, jest Živojinovićeva knjiga »Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslavenske države«. ²⁵ Autor je za predmet svoga istraživanja uzeo razdoblje od 1914. do 1920. Budući da za nas ratne godine nisu u centru pa-

²³ Vidi u bibl. pod br. 76.

²⁴ Vidi u bibl. pod br. 79.

²⁵ Vidi u bibl. pod br. 79.

žnje, osvrnut ćemo se na ona poglavlja koja obrađuju zbivanja iz razdoblja poslije formiranja Kraljevine SHS.²⁶ U tom razdoblju najznačajnija je, prema Živojinovićevom mišljenju, vatikanska podrška talijanskim pretenzijama na istočnoj jadranskoj obali. Na temelju te konstatacije autor je razvio tezu da je takva vatikanska politika dovela do sukoba između Vatikana i jugoslavenskoga katoličkog klera. Naime, hrvatski i slovenski katolički kler, koji je za vrijeme rata otvoreno podržavao Austro-Ugarsku Monarhiju, sada podržava novoformiranu Kraljevinu SHS i dosljedno tome opire se talijanskoj okupaciji jugoslavenskih teritorija. Takvo držanje katoličkog klera, zaključuje Živojinović, dalo je nemali doprinos bržem konsolidiranju mlade države. Nastavljajući na tu tezu, autor je na kraju knjige iznio tvrdnju da je sukob između jugoslavenskog katoličkog svećenstva i Vatikana bio privremeni izraz slabljenja autoriteta Vatikana u očima crkvene hijerarhije i samih vjernika.

Važno je napomenuti da se znanstveni rezultati izneseni u toj knjizi baziraju na dosad neobjavljenoj, domaćoj i stranoj građi.

Osim tih navedenih radova, D. Živojinović je objavio još tri rada koji se više-manje bave istom problematikom. Riječ je o ovim radovima: »Tajni referendum u okupiranoj Dalmaciji 1919. godine i njegov politički značaj«,²⁷ »Italija u Dalmaciji 1918—1920«,²⁸ »Sukob između Vatikana i katoličkog klera Dalmacije 1918—1919. godine.«²⁹ Za te Živojinovićeve radove dovoljno je reći da su manje-više upotrijebljeni u njegovoj knjizi »Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslavenske države«.

Osim Živojinovića, koji se od svih jugoslavenskih historičara najtemeljitiše bavio politikom katoličke crkve u jugoslavenskim zemljama, postoji još nekoliko autora koji su u svojim radovima posvetili pažnju političkoj aktivnosti katoličke crkve u vrijeme stvaranja prve zajedničke države jugoslavenskih naroda. To su ovi autori: Dragoslav Janković »Društveni i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1. XII 1918—20. IV 1919«,³⁰ Otokar Keršovani³¹ »Povijest Hrva-

²⁶ To su ova poglavlja: Katolički kler i italijanska okupacija jugoslavenskih teritorija (str. 317—345); Sukob između Vatikana i jugoslavenskog katoličkog klera 1918—1920 (str. 346—376); Priznanje jugoslavenske države (str. 378—408).

²⁷ Vidi u bibl. pod br. 186.

²⁸ Vidi u bibl. pod br. 187.

²⁹ Vidi u bibl. pod br. 78.

³⁰ U sklopu cjelokupne problematike autor je dotaknuo i katoličku crkvu. U periodu koji je obrađen u ovom radu, katolička crkva u Jugoslaviji — kako tvrdi Janković — nije javno istupala protiv stvaranja zajedničke države jugoslavenskih naroda. Ona se, ne obazirući se na svoje stavove i svoju ulogu iz nedavne prošlosti, odmah priključila novoj vladajućoj garnituri u Jugoslaviji. No, nastavlja autor, to je bio samo jedan oblik djelatnosti katoličke crkve, jer su hrvatski katolički svećenici — u zemlji tajno, a u inozemstvu javno — radili protiv ujedinjenja. Vidi u bibl. pod br. 152.

³¹ Keršovanijeva »Povijest Hrvata« objavljena je tek prije desetak godina, mada je napisana mnogo ranije. Ta povijest Hrvata zamišljena je u sedam tema, koje su na žalost ostale nezavršene. Za nas je najinteresantnija sedma tema u kojoj autor iznosi svoje teze o hrvatskoj povijesti u razdoblju od 1918. do 1938. U dva manja pasusa Keršovani izlaže svoje poglede o ulozi katoličke crkve u Hrvatskoj. Prvi odjeljak direktno se odnosi na formiranje Kraljevine SHS i stav katoličke crkve: »Poseban i vrlo važan faktor u Hrvatskoj toga doba je svakako crkva. Mi smo već vidjeli da crkva nije uspjela da u Hrvatskoj postigne onaj značaj koji je postigla u Sloveniji. Naglašeno feudalni i gospodarski karakter višeg i dijela nižeg svećenstva u Hrvatskoj (Hrvatskoj i Slavoniji) onemogućio je da se pokret seljaštva u Hrvatskoj razvije kao

ta«, Milan Marjanović »Napredno svećenstvo 1848. i 1918. godine«,³² Kosta Milutinović »Josip Smodlaka u borbi za Zadar«,³³

U toj drugoj grupi historiografskih radova o političkoj djelatnosti katoličke crkve posebno mjesto zauzima objavljivanje izvorne građe. Prvi jugoslavenski historičar koji je objavio građu o ujedinjenju bio je Ferdo Šišić — »Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919«,³⁴ U toj zbirci dokumenata Šišić je sabrao neke od najvažnijih akata i izjava koji su nastali u godinama između 1914—1919. Uz ostali izvorni materijal tu je objavljeno i nekoliko dokumenata relevantnih za aktivnost katoličke crkve u našim zemljama.³⁵

Osim Šišića, nešto građe za povijest politike katoličke crkve u Hrvatskoj objavili su Dragoslav Janković i Bogdan Krizman u »Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I — 20. XII 1918)«,³⁶

Petar Strčić objavio je građu za otok Krk, pod naslovom »Otok Krk 1918. Građa o narodnim vijećima SHS i talijanska okupacija 1918«,³⁷

Zbirka dokumenata »Vatikan i Jugoslavija« donosi dokumente o odnosima Vatikana prema našim narodima, i to od vremena doseljavanja Slavena na Balkanski poluotok, pa sve do kraja prvoga svjetskog rata.³⁸

D. Živojinović dao je svoj doprinos i objavljivanju građe katoličke crkve: »Jedan dokument o katoličkoj crkvi i ujedinjenju Jugoslavije (1917)«,³⁹

klерikalni. Do rata, klerikalni su elementi u Hrvatskoj bili nejedinstveni, podijeljeni po raznim strankama i bez nekog naročitog upliva na mase. Pri kraju svjetskog rata hrvatski episkopat orijentirao se jugoslavenski (uglavnom). Njegovi politički eksponenti (grupa oko 'Novina' — dr. Rogulja, Šimrak itd.) aktivno su radili oko 1. decembra. Istovremeno prešli su na formiranje klerikalne stranke (Hrvatska pučka stranka) uz neposrednu financijsku pomoć episkopata i zagrebačkog kaptola. Držeći se od sada pa sve do kraja 1928. uglavnom taktike slovenskih klerikalaca, hrvatski klerikalci su uglavnom išli po ovim linijama: neko umjereno jugoslovenstvo, autonomizam, borba protiv agrarne reforme (naročito ukoliko se odnosi na crkvene posjede), oslanjanje na zadruge, osnivanje vlastitih sindikalnih, prosvjetnih, gimnastičkih (Orao) i drugih organizacija. Klerikalci su u početku još i imali neke uspjehe (naročito u Dalmaciji, Bosni i među Bunjevcima), ali ih je brzim tempom tukao hrvatski seljački pokret.«
Vidi u bibl. pod br. 156.

³² Vidi u bibl. pod br. 21.

³³ Vidi u bibl. pod br. 160.

³⁴ Vidi u bibl. pod br. 136.

³⁵ Riječ je o ovim dokumentima: Izjava klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika, Sarajevo, 17. novembra 1917 (str. 103—104); Izjava bosanskih Franjevaca, Sarajevo, 21. decembra 1917 (str. 107); Izjava hercegovačkih Franjevaca, Hercegovina, krajem 1917 i početkom 1918 (str. 108); Nadbiskup Dr. Bauer svome kleru, Zagreb, 30. oktobra 1918 (str. 213—214); Okružnica hrvatskog episkopata, Zagreb, 19. novembra 1918 (str. 254—255); Zaključci konferencije katoličkog episkopata, Zagreb, 29. novembra 1918 (str. 262—263).

³⁶ Objavljeni su ovi dokumenti: Zagreb, 29. XII. — Zaključci biskupske konferencije — kojima katolički episkopat, uz ostalo, i pozdravlja ujedinjenje SHS, nada se sklapanju konkordata, prihvata agrarnu reformu, obećava najbolje odnose s drugim veroispovestima. Odlučuje da se umoli Papa da odobri upotrebu staroslovenskog jezika u misi (str. 184/ knj. I); London, 9. V/26. IV. — J. Jovanović — N. Pašiću — o Vatikanu kao najjačem neprijatelju jugoslovenskog ujedinjenja (str. 422—3/knj. II); Zagreb, 30. X. — Nadbiskup A. Bauer — sveštenstvu zagrebačke mitropolije — poziva ga da pruži podršku Narodnom vijeću (str. 663—4/knj. II). Vidi u bibl. pod br. 153.

³⁷ U okviru te građe na pojedinim se mjestima navode i neki podaci o katoličkoj crkvi a naročito o krčkom biskupu Mahniću. Vidi u bibl. pod br. 135.

³⁸ Vidi u bibl. pod br. 104.

³⁹ Vidi u bibl. pod br. 77.

III

U treću grupu historiografskih radova ulaze svi oni koji obrađuju političku funkciju katoličke crkve u periodu između dva rata.

Najznačajnije mjesto u međuratnoj problematici, vezanoj uz jugoslavenski katolički kler, zauzima pitanje konkordata između Vatikana i Jugoslavije.

Iako je konkordatsko pitanje pobuđivalo određenu pažnju jugoslavenskih historičara, do danas postoji samo jedan rad koji relativno opširno obrađuje tu problematiku. Riječ je o knjizi Ivana Mužića »Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji«. ⁴⁰

Polazeći od toga da konkordat, potpisan između Svete stolice i Kraljevine Jugoslavije, nije bio predmet posebnog istraživanja, Mužić je pokušao da u svjetlu političkih događaja dade pravnu analizu konkordata iz 1935. godine. ⁴¹

Prema Mužićevom mišljenju, konkordat nije donosio nikakav privilegij katoličkoj crkvi u odnosu na ostale vjeroispovijesti. Dosljedno tome, Srpska pravoslavna crkva, kao jedan od glavnih protivnika konkordata, nije imala pravog razloga za svoje optužbe da će katolička crkva sklapanjem konkordata steći prevlast u Jugoslaviji. Nadalje, odustajanje vlade od ratifikacije konkordata, za Mužića je prije svega kapitulacija državne vlasti pred Srpskom pravoslavnom crkvom. ⁴² Na kraju autor iznosi tezu da je rezultat konkordatske borbe imao negativne posljedice u travanjskom ratu 1941. god. Naime, prema Mužićevom shvaćanju rezultat konkordatske borbe odrazio se kao znažna komponenta vjerskog nezadovoljstva hrvatskog naroda, te je to pridonijelo raspadu Kraljevine Jugoslavije. Na temelju navedenih Mužićevih zaključaka jasno se može vidjeti da se on bezrezervno stavlja na stranu katoličke crkve, a protiv Srpske pravoslavne crkve, koju pri tom smatra glavnim neprijateljem ratifikacije konkordata. Takav jednostran pristup povijesnoj problematici može nas uputiti na pomisao o postojanju određenih tendencija u prikazivanju povijesti političkog djelovanja katoličkog klera u Kraljevini Jugoslaviji. Budući da se taj rad temelji na izvornoj građi, iako ne i na arhivskoj građi katoličke crkve, autor je smatrao po-

⁴⁰ Vidi u bibl. pod br. 38. Iako naslov Mužićeve knjige glasi »Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji«, on nije sasvim točan. Naime, autor u toj knjizi nije prezentirao rezultate svoga istraživanja o katoličkoj crkvi u Jugoslaviji (dakle u rasponu od 1918. do 1941), nego samo konkordatsku borbu. Preciznije određenje predmeta svoga istraživanja Mužić je dao u podnaslovu »Politički i pravni aspekti konkordata između Svete Stolice i Kraljevine Jugoslavije«.

⁴¹ Mužić koji je po struci pravnik a ne historičar stavio je težište na pravni aspekt konkordata, na to ukazuju i naslovi pojedinih poglavlja. Mužić je svoj rad podijelio na osam poglavlja: I. Uvodni dio (str. 13–23); II. Pravni položaj nekatoličkih vjerskih zajednica u Jugoslaviji s povijesnim pregledom zakonodavnog reguliranja od 1. prosinca 1918. do potpisivanja konkordata 25. srpnja 1935 (str. 25–41); III. Rad na sklapanju konkordata između vlade Kraljevine Jugoslavije i Svete Stolice (str. 42–81); IV. Sadržaj i pravna analiza prijedloga konkordata i priloga o glagoljici (str. 83–121); V. Borba protiv konkordata i njegovo povlačenje (str. 123–204); VI. Zaključak (str. 201–204); VII. Prilozi (str. 205–238); VIII. Literatura (izvori) (str. 239–245).

⁴² Ta je Mužićeva ocjena svakako pretjerana, jer je poznato, a to autor i sam kaže, da je uz SPC bio umiješan u protukonkordatsku borbu niz političkih faktora: srbijanska građanska opozicija, vojni vrhovi, pa čak i KPJ. Naravno, svaki od tih činilaca imao je svoju posebnu računnicu zbog koje je stupio u borbu protiv konkordata.

trebnim da dio tih izvora objavi u prilogu knjige.⁴³ Time je Mužić dao svoj doprinos objavljivanju dokumenata koji se odnose na političku ulogu katoličke crkve u jugoslavenskim zemljama. Uzimajući u obzir Mužićevu jednostranost u prikazivanju konkordatske borbe, moglo bi se eventualno zaključiti da je objavljivanje dokumenata najveća vrijednost knjige.

Osim Mužića o konkordatu su pisali i mnogi drugi autori. U najvećem broju radova konkordat je vrlo kratko obrađen. Autori u čijim se radovima govori o konkordatu nisu stavljali glavno težište na katoličku crkvu i njezinu političku aktivnost, no zbog koncepcije rada bili su prisiljeni da se pozabave i konkordatom.

O konkordatskoj borbi u staroj Jugoslaviji pisali su ovi autori: Ljubo Boban,⁴⁴ Ferdo Čulinović,⁴⁵ Ružica Gužina,⁴⁶ Ivan Lazić,⁴⁷ Nikola B. Milovanović,⁴⁸ Ivan Ribar,⁴⁹ Milan M. Stojadinović,⁵⁰ Franjo Tuđman,⁵¹ Julijana Vršinač.⁵²

Osim konkordata i borbe oko njega, u razdoblju između dva rata postoje još i drugi aspekti političkog djelovanja katoličkog svećenstva u jugoslavenskim zemljama.

Poslije završetka prvoga svjetskog rata, dijelovi hrvatskih i slovenskih zemalja dospjeli su pod talijansku vlast. Nacionalno katoličko svećenstvo, koje se zajedno sa svojim pukom našlo u sklopu talijanske države, doživjelo je teške dane, bez obzira na to što su silom prilika postali podanici izrazito katoličke države.

⁴³ U prilogu su objavljeni ovi dokumenti: I. Concordat entre le Saint-Siège et le Royaume de Yougoslavie (str. 207–217); II. Pismo Sv. Arhijerejskog sabora SPC Dr. Milanu Stojadinoviću (str. 218–221); III. Odluka Svetog Arhijerejskog sabora (str. 222); IV. Uputstva za primenu sankcija (str. 223); V. Pismo Milana Stojadinovića banu Savske banovine Viktoru Ružiću (str. 224–225); VI. Spomenica (str. 226–227); VII. Deklaracija katoličkog episkopata Kraljevine Jugoslavije s biskupskih konferencija u Zagrebu 4. svibnja 1938 (str. 228–232); VIII. Poslanica katoličkih biskupa vjernicima (str. 233–238).

⁴⁴ Vidi u bibl. pod br. 144. Boban se u svojoj knjizi »Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941.« osvrnuo i na pitanje konkordatske borbe, jer je ona stajala u tijesnoj vezi s tadašnjim političkim strankama, pa tako i sa HSS-om. U prvoj knjizi (str. 285–288) autor ukazuje na problem ratifikacije konkordata ali isključivo s aspekta političkih stranaka.

⁴⁵ Vidi u bibl. pod br. 118. U knjizi »Jugoslavija između dva rata« Čulinović je jedno poglavlje posvetio konkordatu. To poglavlje nosi naslov »Povodom vladine akcije oko sklapanja konkordata«. Za razliku od Ivana Mužića, F. Čulinović smatra da su interesi gornjeg sloja katoličkog klera iziskivali da se sklapanjem ugovora s Vatikanom osigura tom društvenom sloju povlašteni položaj, i to u ekonomskom i pedagoškom pogledu. U borbi protiv ratifikacije konkordata, nastavlja Čulinović, u prvi plan su došli predstavnici SPC s patrijarhom Varnavom na čelu. No, zaključuje autor, poraz vlade, tj. definitivno skidanje ratifikacije konkordata s dnevnog reda, nisu izazvali toliko pravoslavni crkveni krugovi, koliko opći revolt masa prema vladinoj politici, pri čemu je konkordat bio samo jedan od povoda za izbijanje narodnog revolta.

⁴⁶ Vidi u bibl. pod br. 121.

⁴⁷ Vidi u bibl. pod br. 127.

⁴⁸ Vidi u bibl. pod br. 130.

⁴⁹ Vidi u bibl. pod br. 175.

⁵⁰ Vidi u bibl. pod br. 133. Ovdje je riječ o memoarima Milana Stojadinovića, dakle čovjeka koji je bio jedan od glavnih sudionika u konkordatskoj borbi. On piše o konkordatu u 66. i 67. poglavlju svojih memoara.

⁵¹ Vidi u bibl. pod br. 181.

⁵² Vidi u bibl. pod br. 184.

O pravednoj borbi hrvatskog i slovenskog katoličkog svećenstva za upotrebu narodnog jezika u crkvi i u vjerskoj nastavi postoji samo nekoliko poglavlja u jugoslavenskoj povijesnoj i publicističkoj literaturi. Riječ je o ovim radovima:

Lav Čermelj (objavio je tri rada, od kojih je jedan zbirka dokumenata) »Life-and-Death Struggle of a National Minority«,⁵³ »Il vescovo Antonio Santini e gli Sloveni e Croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria«,⁵⁴ »Slovensci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama«,⁵⁵ Ferdo Čulinović »Riječka država«, »Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italije«,⁵⁶ Hrvoje Mezulić »Fašizam krstitelj i palikuća«,⁵⁷ Božo Milanović »Hrvatski narodni preporod u Istri«,⁵⁸ Kazimir Vidas »Uloga Vatikana u otimanju Rijeke«. ⁵⁹ Osim kod spomenutih autora o toj problematici može se još ponešto naći u »Istra i Slovensko Primorje. Borba za slobodu kroz vjekove«⁶⁰ i »Istra, prošlost, sadašnjost«. ⁶¹

Kao što se nije mnogo pisalo o hrvatskom svećenstvu pod talijanskom okupacijom, tako se nije mnogo napravilo ni u pogledu objavljivanja građe. Osim dokumenata o djelatnosti biskupa Antonija Santinija,⁶² postoji još zbirka dokumenata pod naslovom »Neki dokumenti o svećenstvu između dva rata« (dokumente je objavio Danilo Klen)⁶³ i memoari Bože Milanovića »Moje uspomene (1900–1976)«. ⁶⁴

U okviru ovog pregleda literature svoje mjesto zauzima i katolički kler iz Bosne i Hercegovine. Za razdoblje od 1918. do 1941. postoji samo jedan rad —

⁵³ Vidi u bibl. pod br. 116. Čermelj je posvetio dva poglavlja problemu hrvatskog i slovenskog svećenstva pod talijanskom okupacijom. Naslovi su tih poglavlja: »Religious Instruction« i »Conditions in the Church«.

⁵⁴ Vidi u bibl. pod br. 7. Ta Čermeljeva knjiga nije bila namijenjena našoj, nego stranoj čitateljskoj publici. To je zapravo zbirka dokumenata koja sadrži važan materijal o vjerskoj slobodi Hrvata i Slovenaca pod Italijom, a posebno u riječkoj i tršćansko-koparskoj biskupiji. Više o knjizi i o njezinom sadržaju vidi kod D. S. »Djelatnost biskupa A. Santina...«, vidi u bibl. pod br. 71.

⁵⁵ Vidi u bibl. pod br. 117.

⁵⁶ Vidi u bibl. pod br. 149. Čulinović je u svega nekoliko rečenica spomenuo zakon o uređenju riječke biskupije u periodu početne izgradnje Riječke države.

⁵⁷ Vidi u bibl. pod br. 128. U poglavlju pod naslovom »Specijalni postupak sa hrvatskim svećenicima« autor iznosi podatak da su fašističke vlasti bile naročito oštre prilikom mijenjanja imena hrvatskih svećenika.

⁵⁸ Vidi u bibl. pod br. 129.

⁵⁹ Vidi u bibl. pod br. 72.

⁶⁰ Vidi u bibl. pod br. 139.

⁶¹ Vidi u bibl. pod br. 191.

⁶² Vidi u bibl. pod br. 7

⁶³ Vidi u bibl. pod br. 17. Dokumenti koje je Klen objavio grupirani su po nekoliko principa, tj. grupirani su kronološki, oko značajne ličnosti i oko značajnog događaja ili pojave. Služeći se takvim grupiranjem dokumenata autor je na ova poglavlja podijelio sadržaj te zbirke dokumenata: I. Od primirja do dolaska fašista na vlast 1918–1922 (str. 7–18); II. Tršćanski biskup Alojzije Fogar i istarsko svećenstvo (str. 19–62); III. Nagrađivanje svećenika za odnarođivanje Slavena (str. 62–69); IV. Razni dokumenti u prijepisu na talijanskom jeziku (str. 70–100). Objavljivanjem tih dokumenata Klen je donekle osvijetlio djelatnost svećenstva, tj. i katoličke crkve u Istri pod talijanskom upravom.

⁶⁴ Riječ je o knjizi uspomena poznatog istarskog svećenika dra Bože Milanovića. Za historičara taj Milanovićev rad predstavlja vrijedan historijski izvor koji upotpunjuje povijesnu sliku borbe istarskih Hrvata i Slovenaca. Vidi u bibl. pod br. 33.

»Vanpastoralna aktivnost katoličke crkve u Bosni i Hercegovini između dva rata«. ⁶⁵ Tomislav Išek je za predmet svoga istraživanja uzeo »vanpastoralnu«, tj. svjetovnu ili točnije rečeno političku djelatnost katoličke crkve u Bosni i Hercegovini. Autor je, na temelju svoga istraživanja, konstatirao da se uloga katoličke crkve poslije 1918. god. donekle izmijenila u odnosu na njezino značenje i djelatnost do toga vremena. Budući da su viši katolički krugovi bili nezadovoljni položajem u kojem se našla katolička crkva u Kraljevini SHS, a osim toga bili prinuđeni da slijede vatikanske tendencije, katolički se kler nalazio u stalnoj latentnoj opreci s državnim vlastima. Tim radom je T. Išek otvorio novo područje proučavanja političke uloge katoličkog klera u jugoslavenskim zemljama u periodu između dva svjetska rata.

Uz već navedene potrebno je uzeti u obzir još nekoliko autora. Poimence su to: Ljubo Boban, ⁶⁶ Josip Horvat, ⁶⁷ Otokar Keršovani, ⁶⁸ Viktor Novak, ⁶⁹ Vojo Rajčević, ⁷⁰ Ivan Ribar, ⁷¹ Bogdan Stojasavljević ⁷² i Julijana Vrčincac. ⁷³

IV

U četvrtu grupu jugoslavenske povijesne literature o katoličkoj crkvi u periodu od 1918. do 1945, ulaze svi oni radovi koji se bave političkom djelatnošću katoličke crkve u razdoblju od 1941. do 1945.

⁶⁵ Išekov rad objavljen je u zborniku radova Instituta za istoriju iz Sarajeva. Zbornik je objavljen pod naslovom »Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine«. Vidi u bibl. pod br. 13.

⁶⁶ U knjizi »Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941« Boban je, osim konkordatskoj borbi, posvetio nekoliko stranica zagrebačkom nadbiskupu dru Alajziju Stepincu. U prvoj knjizi (str. 316–318) objavljen je tekst razgovora koji je čehoslovački poslanik dr V. Girska vodio sa Stepincem 1937. god. u Zagrebu. Vidi u bibl. pod br. 144. (Tekst istog razgovora nalazi se i u ČSP, 1973, br. II. Vidi u bibl. pod br. 143.)

⁶⁷ U knjizi »Povijest novinstva Hrvatske« Horvat je u nekoliko rečenica ukazao i na katoličko novinstvo u periodu od 1918. do 1939. god. Vidi u bibl. pod br. 151.

⁶⁸ U već spomenutoj knjizi »Povijest Hrvata« Keršovani je iznio nekoliko svojih zapažanja o političkim tendencijama katoličke crkve u razdoblju između dva rata. »Još jednu važnu pojavu – piše Keršovani – moramo zabilježiti u ovoj razvojnoj fazi. To je držanje hrvatskih klerikalaca. Episkopat je vrlo brzo uvidio da će politika HPS dovesti ne samo do potpunog sloma same HPS nego i da će sasvim oslabiti upliv crkve i svećenstva na hrvatske seljačke mase, da će ih izolirati. Zato je episkopat vrlo skoro poslije uvođenja diktature u stvari likvidirao staru HPS, a njenim kadrovima dao je novu direktivu: preći na liniju nacionalne demagogije, na liniju prividno ekstremnog hrvatstva, na liniju koja se sve više poklapala s linijom frankovaca (ali bez njihovih terorističkih metoda). Ta nova linija episkopata izrazila se u katoličkoj akciji, u raznim novim katoličkim masovnim organizacijama (križari itd.), u pisanju katoličke štampe itd. Crkva se uglavnom (protiv volje Seniorata tj. jezgre starih pučkaša) orijentirala na suradnju sa HSS, na rad unutar HSS, a protiv posebne katoličke stranke. Nema sumnje da je takva politika episkopata u izvjesnoj mjeri pomogla crkvi da održi svoj upliv na hrvatske seljačke i malograđanske mase.« Vidi u bibl. pod br. 156.

⁶⁹ V. Novak u svome radu »Vatikan i jugoslovenski narodi pred drugi svetski rat« u prvi plan stavlja nadbiskupa Stepinca i njegovu djelatnost. Vidi u bibl. pod br. 54.

⁷⁰ Vidi u bibl. pod br. 171.

⁷¹ Riječ je o Ribarovim političkim uspomnama. Vidi u bibl. pod br. 175.

⁷² Vidi u bibl. pod br. 134.

⁷³ Julijana Vrčincac u svega nekoliko rečenica piše o zemljišnim posjedima katoličke crkve i otporu zagrebačkog nadbiskupa dra Ante Bauera agrarnoj reformi. Vidi u bibl. pod br. 183.

Važno je odmah na početku istaknuti da ne postoji ni jedan cjeloviti rad koji bi bio uzeo za predmet svoga istraživanja katoličku crkvu i njen odnos prema NDH.

Najopsežnije prikaze politike katoličke crkve u NDH dali su V. Novak i S. Simić u već spominjanim radovima »Magnum crimen« i »Vatikan protiv Jugoslavije«. S obzirom da ta dva rada po svojoj koncepciji ulaze u prvu grupu historografskih radova ovdje se o njima više neće govoriti.

Historičari i publicisti koji su pisali o djelatnosti ustaša često su ponešto napisali i o njihovim vezama s katoličkim klerom.⁷⁴

U istraživanju uloge katoličke crkve u NDH historičari su se uglavnom zadržali na ovim povijesnim problemima: a) priznavanje NDH od Vatikana; b) katoličenje pravoslavnog stanovništva na teritoriju NDH; c) sudjelovanje katoličkog klera u spasavanju NDH.

Budući da se ti povijesni problemi nalaze razasuti u raznih autora, vrlo je teško tematski grupirati radove u kojima se nalaze poglavlja o katoličkom svećenstvu. Zadatak je nešto olakšan ako abecednim redom nanižemo autore i njihove radove te prikažemo probleme o kojima je svaki pojedini autor pisao.

Šime Balen je u svojoj brošuri »Pavelić«⁷⁵ posvetio jedno poglavlje odnosima NDH i katoličkog klera. Riječ je o sedmom poglavlju pod naslovom »Pokršćavanje Srba — neizbrisiva ljaga na licu Vatikana«. U svojoj namjeri da što cjelovitije prikaže Pavelićevo djelovanje u NDH, Balen je dao opis sudjelovanja dijela katoličkog svećenstva u tragičnim događajima vezanim za pokatoličavanje pravoslavnog stanovništva. Autor kao glavne krivce za sudjelovanje dijela katoličkog svećenstva u ustaškim zločinima ističe papu Pija XII i visoke crkvene prelate u Vatikanu.⁷⁶

I u knjizi Milana Baste »Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske«⁷⁷ nalazimo poglavlje o pokatoličavanju pravoslavnog stanovništva. Autor je to poglavlje nazvao »Vatikan i prekršćavanje Srba«. Basta iznosi mišljenje da je stav Vatikana prema Jugoslaviji, posebno prema Srbima kao naciji, proizlazio iz stava Mussolinijeve Italije prema Kraljevini Jugoslaviji.

U okviru istraživačkog programa »Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine« nastao je i rad Rafaela Brčića »Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u periodu 1941—1945.«⁷⁸ U svome radu Brčić konstatira da je djelatnost katoličke crkve u Bosni i Hercegovini, za vrijeme drugoga svjetskog rata, zapravo logičan nastavak politike koju je Vatikan vodio prema Kraljevini Jugoslaviji. Prema autorovom mišljenju, cjelokupna politička djelatnost klerofašističkog dijela katoličkog klera u NDH (a time i u Bosni i Hercegovini) ispoljava se u dvjema temeljnim točkama: 1) da se na osnovi »hrvatskog historijskog prava«, a uz pomoć fašističkih sila Osovine ostvari »Velika nezavisna Hrvatska« s katoličkom većinom, i 2) da se ta umjetna tvorevina u cijelosti uklopi u novi evropski poredak.

⁷⁴ Katoličkoj crkvi za vrijeme rata i historičari i publicisti posvećivali su u svojim radovima jedno do dva poglavlja ili poneki odlomak.

⁷⁵ Vidi u bibl. pod br. 112.

⁷⁶ Osim citatima iz izvorne građe Balen je svoj tekst ilustrirao originalnim fotografijama koje govore o suradnji katoličkog svećenstva s ustaškim režimom.

⁷⁷ Vidi u bibl. pod br. 113.

⁷⁸ Vidi u bibl. pod br. 2.

Pišući o povijesti ustaškog pokreta od njegovog osnutka pa sve do stvaranja NDH 1941. god., Mladen Colić je u knjizi »Takozvana Nezavisna Država Hrvatska«⁷⁹ obradio više povijesnih problema vezanih uz djelatnost ustaša i predstavnik katoličke crkve. U poglavlju »Osovinski priznanje i okupacija NDH« Colić (str. 113–115) piše o diplomatskim odnosima između Vatikana i NDH. Djelatnost katoličke crkve na području NDH autor je obradio u poglavlju »Organizaciona struktura ustaške vlasti i odnos HSS i katoličkog klera prema NDH«. Dio teksta koji se odnosi na katoličku crkvu nosi podnaslov »Katolički kler u službi NDH«. Autor ističe da je ustaški pokret imao aktivnu podršku u reakcionarnom dijelu katoličkog klera u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Prema Colićevom mišljenju, cijela organizacija katoličke crkve u NDH, s izuzetkom malobrojnih svećenika, stavila se otvorena u službu okupatora i kvasilniške NDH. Osim stava katoličkog klera prema NDH, M. Colić je u posebnim podnaslovima obradio katoličke vjerske organizacije i škole, katoličku štampu i na kraju stav Vatikana prema NDH.

U četvrtoj glavi »Ustaški teror u NDH 1941. godine« nalazi se poglavlje »Prekrštavanje Srba u NDH«. U tome poglavlju autor je ukazao na ulogu katoličkog klera u akciji pokatoličavanja.

Bivši jugoslavenski ambasador pri Sv. stolici Vjekoslav Cvrle je posvetio je u knjizi »Vatikan u suvremenom svijetu«⁸⁰ određenu pažnju i događajima koji su se zbili za vrijeme drugoga svjetskog rata. Iako je težište knjige na zbivanjima iz posljednja dva decenija ovoga stoljeća, autor, ipak, nije mogao mimoći i neka ranija razdoblja značajna za povijest katoličke crkve. Zbog takvog pristupa, jedno poglavlje te knjige bavi se događajima iz vremena osovinske okupacije jugoslavenskoga državnog teritorija. U poglavlju »Katolička crkva i NDH« prikazane su tri povijesne teme. Prva tema bavi se ličnošću zagrebačkog nadbiskupa dra A. Stepinca. U drugoj temi dat je prikaz odnosa između NDH i Vatikana, tj. način na koji je Vatikan održavao svoje službene odnose s ustaškim režimom u Hrvatskoj. U trećoj, ujedno i posljednjoj temi, autor je pokušao dati prikaz djelatnosti katoličkog svećenstva u redovima narodnooslobodilačkog pokreta. To je ujedno jedan od malobrojnih pokušaja da se prikaže i stanovita pozitivna uloga dijela katoličkog svećenstva u našoj nedavnoj prošlosti. Budući da taj period jugoslavenske povijesti nije bio glavni cilj te knjige nego samo »most« za bolje razumijevanje poslijeratne problematike, koja je u središtu pažnje, Cvrle nije išao u dublju analizu odnosa između Vatikana, katoličkog episkopata u Hrvatskoj i ustaškog režima u NDH.

Ferdo Čulinović koji je u knjizi »Okupatorska podjela Jugoslavije«⁸¹ opširno obradio komadanje stare Jugoslavije od sila Osovina i njihovih saveznika, uzeo je u razmatranje i aktivnost katoličke crkve. Katolička crkva u NDH obrađena je s više aspekata. U poglavlju »Oko međunarodnog priznanja NDH« (str. 229–233) spominje se priznanje NDH od Vatikana. Tu se naglašava da Vatikan, ipak, nije de iure priznao NDH. Pod naslovom »Nezavisna Država Hrvatska i crkva« (str. 342–348) obrađeni su uzajamni odnosi i veze katoličkog klera i ustaškog režima. Prema Čulinovićevom mišljenju, sklonost vrhova NDH prema katoličkoj crkvi bila je uvjetovana i antikomunizmom te crkve, i tradicionalnom

⁷⁹ Vidi u bibl. pod br. 115.

⁸⁰ Vidi u bibl. pod br. 6.

⁸¹ Vidi u bibl. pod br. 114.

povezanosti katoličke crkve s hrvatskom državnom idejom — i to još iz prošlih stoljeća. Ustaštvo je, nastavlja se dalje, katolicizmu pripisivalo posebno značenje u NDH i stoga što se pripadnost katoličkoj vjeri uglavnom identificirala s hrvatskom nacionalnošću.⁸²

U poglavlju »Pokatoličavanje Srba u NDH« (str. 348–358) iznosi se stav vrhova katoličke hijerarhije prema pokatoličavanju pravoslavaca. U vezi s tim problemom Čulinović prati stav katoličkog klera na dva kolosijeka. S jedne strane, stav crkve u NDH, a s druge, stav Vatikana. Dok je katoličko svećenstvo s teritorija NDH podržavalo ustašku akciju pokatoličavanja gotovo bezrezervno, Vatikan je samo u načelu pristao na tu akciju.

U navedenom poglavlju »Klerofašizam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« (str. 358–368) iznosi se konstatacija da katolički kler nije bio do posljednjeg čovjeka za ustašku vladavinu, tj. jedan je dio bio otvoreno uz ustaše, drugi je dio bio u opoziciji, a mnogi niži pripadnici klera nisu se opredjeljivali. Prema autorovom mišljenju, od prelata katoličke crkve u NDH surađivali su s ustašama oni koji su navodnu ugroženost vjere od narodnooslobodilačkog pokreta povezali sa svojim klasnim interesima.

U knjizi se posebno mjesto pridaje ulozi i značenju »križara« (str. 364–366)⁸³ i katoličke štampe (str. 366–367).⁸⁴

Svoj pregled političke djelatnosti katoličke crkve u NDH Čulinović završava suđenjem zagrebačkom nadbiskupu A. Stepincu. Na kraju možemo dodati da je autor u okviru svoje koncepcije o okupatorskoj podjeli Kraljevine Jugoslavije vrlo dobro uklopio i obradio fenomen povezanosti dijela katoličkog svećenstva, i nižeg i višeg, s ustaškim režimom.⁸⁵

Poglavlje o suradnji katoličkog episkopata i ustaša nalazi se i u knjizi Fikrete Jelić-Butić »Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945«. ⁸⁶ U poglavlju »Uloga katoličke crkve« ukazuje se na zadovoljstvo visokoga katoličkog klera zbog proglašenja NDH. Prema autoričinom mišljenju, to se zadovoljstvo baziralo na nezadovoljstvu crkve s njezinim dotadašnjim pozicijama u staroj Jugoslaviji. Otvorena podrška visokog klera ustaškom režimu presudno je utjecala na držanje cijele katoličke crkve u NDH, tj. čitava crkvena organizacija počela se uključivati u ustašku politiku. Na kraju se poglavlja ističe da se u tijeku vremena počinju javljati i znaci promjena u odnosu katoličkog svećenstva prema NDH. Ti znaci bili su prije svega pasiviziranje širih redova katoličkog klera na području NDH.

⁸² U vezi s crkvenom problematikom toga vremena Čulinović dolazi i do problema Hrvatske pravoslavne crkve. Postanak te crkve autor objašnjava kao jedan od izvora slabosti ustaške vladavine, tj. time se nastojao prikriti neuspjeh ustaša u istrebljivanju srpskog naroda u NDH.

⁸³ Za »križare« se kaže, da su u staroj Jugoslaviji bili pripadnici katoličke vjerske organizacije koja je pod rukovodstvom katoličkih klerikalnih elemenata propovijedala obranu katoličke vjere i crkve. Poslije uspostavljanja NDH križari su se odmah aktivno uključili u ustaške organizacije.

⁸⁴ O katoličkoj štampi Čulinović piše da je ona zastupala, još za vrijeme stare Jugoslavije, otvoreni velikohrvatski separatizam. Za vrijeme rata katolička se štampa potpuno stavila na stranu ustaša.

⁸⁵ Svoje tvrdnje Čulinović je, gdje god je to mogao, potkrepljivao izvancima iz izvorne građe.

⁸⁶ Vidi u bibl. pod br. 123.

Već spominjani Ivan Mužić u knjizi »Hrvatska politika i jugoslavenska ideja«⁸⁷ donosi dva poglavlja o crkvi i ustašama. Autor iznosi konstataciju da je Sveta stolica smatrala NDH, u sklopu tadašnjih međunarodnih odnosa, branom od komunističke opasnosti.⁸⁸

Publicist Sima Simić objavio je rad vezan za samo jedan od aspekata djelatnosti katoličke crkve u NDH. Riječ je o njegovoj brošuri »Prekrštavanje Srba za vreme drugog svetskog rata«.⁸⁹ Koristeći se mnogobrojnom izvornom građom, iako ne i onom najrelevantnijom, Simić je iznio tezu o historijskoj odgovornosti Vatikana za pripreme, između dva rata, u svrhu pokatoličavanja pravoslavaca u Kraljevini Jugoslaviji. Nadalje, autor iznosi ocjenu da je jugoslavenski katolički kler svojom djelatnošću sistematski slabio front nacionalnog oslobođenja i tako faktički djelovao u prilog sila Osovine.⁹⁰

U drugom radu »Tuđinske kombinacije oko NDH«⁹¹ Simić je unio poglavlje »Klerikalna teza o poreklu i postanku NDH«. U tome poglavlju autor je konstatirao da je hrvatski katolički kler postavio tezu o božanskom porijeklu i postanku NDH.⁹²

S ta dva Simićeva rada zapravo i zaključujemo pregled najznačajnije povijesne i publicističke literature koja u sadržaju ima ukomponirano i poneko poglavlje o odnosima katoličke crkve i ustaške NDH.

Osim te navedene grupe autora i radova postoji još nekoliko radova koji u većem ili manjem odjeljku govore o istoj temi.

U pitanju su ovi autori i njihovi radovi: Fikreta Butić (zastupljena je s dva rada) »O nekim političkim akcijama u NDH uoči njezina sloma«,⁹³ »Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941«,⁹⁴ Ivica Mlivončić »Crkve i religije u vrijeme narodnooslobodilačke borbe«,⁹⁵ Slavko F. Odić »Neostvareni planovi«,⁹⁶ Branko Petranović »Vođstva građanskih stranaka i njihova politika za vreme rata i revolucije naroda Jugoslavije«,⁹⁷ Dušan Plenča »Međunarodni odnosi Ju-

⁸⁷ Vidi u bibl. pod br. 131.

⁸⁸ Osim što se služio domaćim izvorima (suvremenim brošurama i tiskom) Mužić se koristio i emigrantskom literaturom nastalom u periodu poslije 1945. god. Vidi opsežnu bibliografiju koju je autor priložio na kraju knjige.

⁸⁹ Vidi u bibl. pod br. 66.

⁹⁰ Posebna je važnost Simićevog rada u tome što donosi izvatke iz izvorne građe. Tim se dokumentiraju i dopunjuju autorovi zaključci, a sami izvori postaju dostupniji širokom krugu čitatelja. Vidi u bibl. pod br. 11. i 56 prikaze Simićeve brošure.

⁹¹ Vidi u bibl. pod br. 176.

⁹² Slično kao i u svojim ostalim radovima Simić je i ovdje publicirao veći broj odlomaka iz suvremenih dokumenata, biskupskih poslanica i katoličkog tiska.

⁹³ Vidi u bibl. pod br. 147. Autorica navodi događaje vezane uz pokušaj ustaša da u svojim planovima za spasavanje NDH iskoriste i utjecaj katoličke crkve.

⁹⁴ Vidi u bibl. pod br. 155. U radu je dan kratak opis odnosa između ustaške emigracije i katoličkog klera u zemlji u periodu između dva rata.

⁹⁵ Vidi u bibl. pod br. 161. Autor iznosi zanimljivu konstataciju o sudjelovanju manjeg dijela katoličkog svećenstva u NOP-u.

⁹⁶ Vidi u bibl. pod br. 167. Govori se o političkoj vezi između generala Glaisea i nadbiskupa Stepinca. (Edmund von Glaise-Horstenau bio je u tijeku drugoga svjetskog rata opunomoćeni njemački general u Zagrebu, gdje je odigrao značajnu ulogu u borbi protiv NOP-a.)

⁹⁷ Vidi bibl. pod br. 169. Petranović iznosi konstataciju da je »[...] katolička crkva u uslovima zabrane rada HSS u spoljnom nastupu praktično zamenjivala klasično građansko političko vođstvo«. (Citirano iz navedenog djela, str. 503.)

goslavije u toku drugog svjetskog rata«,⁹⁸ Julijana Vrčinac »Naša najnovija istorija«. ⁹⁹

Posebnu grupu literature o djelatnosti katoličkog svećenstva za vrijeme NDH predstavljaju objavljeni dokumenti, tj. građa za proučavanje toga dijela jugoslavenske povijesti. Za razliku od ranijih perioda, objavljena je građa za razdoblje od 1941. do 1945. god. neusporedivo obimnija.

Riječ je o ovim zbirkama dokumenata: »Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera«,¹⁰⁰ »Sudjenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima«,¹⁰¹ Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH«. ¹⁰²

V

Na kraju ovog pregleda povijesne i publicističke literature o politici katoličke crkve u Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji, potrebno je sumirati rezultate dosadašnjeg istraživanja. Premda je od 1945. do danas nastao priličan broj bibliografskih jedinica, u kojima su obrađeni pojedini događaji povezani s djelatnošću katoličke crkve, njihov je kvalitet vrlo neujednačen. Vrlo je malo onih historičarskih radova koji se isključivo bave političkim aspektom djelatnosti katoličke crkvene organizacije. S druge strane postoji relativno velik broj onih radova u kojima su, zbog svoje koncepcije, autori uzgred govorili i o političkoj aktivnosti katoličke crkve.

Još jedan nerazmjern vidljiv je i u kvantitetu radova koji govore o periodu od 1918. do 1941. s onim radovima koji obrađuju odnos crkve i NDH. Tu prvenstveno pada u oči da se o crkvi i NDH pisalo vrlo mnogo, iako ne postoji ni jedan cjeloviti rad koji bi obradio samo taj dio naše nedavne prošlosti. O crkvi i NDH pisalo se vrlo mnogo neposredno poslije svršetka rata, i to u suvremenom tisku. Novinski članci iz toga vremena, dio ih je naveden i u bibliografiji, imaju u prvom redu dokumentarnu vrijednost.

Do danas su svi jugoslavenski, i historičari i publicisti, s izuzetkom V. Novaka i S. Simića, izbjegavali davati cjeloviti prikaz političke uloge katoličke crkve u periodu od 1918. do 1945. Dosljedno tome oni su se zadržavali samo na pojedinim historijskim problemima (npr. konkordatska borba, pokatoličivanje Srba, Vatikan i NDH).

Od svih povijesnih problema koji su u svezi s katoličkom crkvom najbolje su obrađeni Vatikan i jugoslavensko ujedinjenje, te konkordat iz 1935. god.

Objavljivanje izvorne građe nameće se kao potreba u daljnjem proučavanju političke uloge katoličke crkve. Za razdoblje do 1941. god. postoji vrlo malo objavljenih dokumenata. Taj nedostatak ne umanjuju ni pokušaji nekoliko autora da u okviru svoga rada, u obliku priloga ili citata, objelodane neke od do-

⁹⁸ Vidi u bibl. pod br. 170.

⁹⁹ Vidi u bibl. pod br. 184.

¹⁰⁰ Vidi u bibl. pod br. 85. Te dokumente redigirali su i izdali Joža Horvat i Zdenko Štambuk.

¹⁰¹ Vidi u bibl. pod br. 96. Urednik je i izdavač tih dokumenata Milan Stanić.

¹⁰² Vidi u bibl. pod br. 102. Nije poznat izdavač te zbirke dokumenata.

kumenata. I u tome pogledu ratni je period (1941–1945) u boljem položaju – postoje tri zbirke dokumenata, iako i njihov sadržaj predstavlja samo mali dio onoga što bi još trebalo publicirati. Kad već govorimo o izvornoj građi, ne smijemo izgubiti iz vida i jednu objektivnu zapreku – nepristupačnost arhivskih fondova katoličke crkve historičarima.

Objavljeni radovi o političkoj ulozi katoličke crkve ni približno nisu iscrpli sva područja djelatnosti katoličkog klera u našim zemljama. Mada je o tim problemima već ponešto pisano možemo nabrojiti ove »bijele plohe« koje još čekaju historičare: 1) problem reformnog pokreta hrvatskog svećenstva, 2) stav katoličke hijerarhije prema agrarnoj reformi, 3) hrvatsko svećenstvo pod talijanskom vlašću, 4) ideologija i utjecaj katoličkog tiska, 5) katoličke organizacije (poput Hrvatske pučke stranke, Križara itd.), 6) katoličko svećenstvo i ustaški pokret, 7) katoličko svećenstvo u NOB-u.

Da zaključimo, iako postoji stalan interes da se, bilo znanstveno bilo publicistički, obradi politička uloga katoličke crkve, taj interes treba još pojačati i sistematizirati. Dosadašnji radovi historičara i publicista zasada su samo otvorili i nagovijestili jedno veliko istraživačko područje – političku funkciju katoličke crkve u jugoslavenskim zemljama.

Bibliografija*

1. *Milan Bartoš*, Moj odgovor vatikanskom listu *Osservatore Romano*, *Međunarodna politika*, br. 15, Beograd 1952.
2. *Rafacl Brčić*, Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u periodu 1941—1945. Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945, Sarajevo 1978, 292—390.
3. *Josip Buturac*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima ili sv. Ćirila i Metoda 1868—1968, Zagreb, 1969, 40—61.
4. *Josip Buturac — Antun Ivandija*, Povijest katoličke crkve među Hrvatima, Zagreb 1973 (283—288 »Kraljevina SHS. — Jugoslavija 1918—1941«).
5. *Vinko Cecić*, Uoči naleta »Katoličke akcije«, *Naprijed*, 18. XII. 1953.
6. *Vjekoslav Čvrlje*, Vatikan u suvremenom svijetu, Zagreb 1980 (»Katolička crkva i NDH«, 41—53).
7. *Lav Čermelj*, Il vescovo Antonio Santini e gli Sloveni e Croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria, Ljubljana, 1953.
8. *Serafin Dodig*, Svećenik-pastir u Hercegovini za vrijeme narodnooslobodilačke borbe, *Dobri pastir*, X, 1960, sv. I—IV, 278—280.
9. *Srećko Dragošević*, Povijest crkve I—III, Split 1965, 260—261.
10. *Miroslav Džaja*, Neke od mojih uspomena iz naše nedavne prošlosti, *Dobri pastir*, X, 1960, sv. I—IV, 307—324.
11. *Nikola Gaćeša*, S. Simić — Vatikan protiv Jugoslavije — Prekrštavanje Srba za vreme drugog svetskog rata — Tuđinske kombinacije oko NDH, Titograd, 1958. Zbornik Matice srpske za društvene nauke 1960, 182—184.
12. *A. I.*, Svećenici i odnarođivanje, *Glas Istre*, 21. VIII 1945.
13. *Tomislav Išek*, Vanpastoralna aktivnost Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini između dva rata (1918—1941), Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945, Sarajevo 1978, 121—291.
14. *Vitomir Jeličić*, Šematizam franjevačke provincije Bosne srebrenе, Sarajevo 1974.

* Ova bibliografija, u kojoj je provedena jedinstvena numeracija od br. 1 do 195, podijeljena je u tri cjeline. U prvu cjelinu (od br. 1 do 112) ušli su oni radovi koji se bave isključivo katoličkom crkvom i njezinim političkim djelovanjem u našim zemljama. U drugu cjelinu (od br. 113 do 141) ušli su radovi koji u svome sadržaju imaju jedno ili više poglavlja o političkoj aktivnosti katoličke crkve. U trećoj cjelini (od br. 142 do 195) nalaze se oni radovi koji u manjem ili većem odlomku obrađuju neki historijski problem vezan uz političko djelovanje katoličke crkve, odnosno njezinog klera. U svakoj cjelini radovi su razvrstani po abecednom redu autora.

15. J. K., Fratarska mantija skrivala je zločince i izdajice, *Slobodna Dalmacija*, 22. II 1945.
16. Josip Kirigin, V. Novak: »Velika optužba« (Magnum Crimen). Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj, *Komunist*, 21. VII 1960.
17. Danilo Klen, Neki dokumenti o svećenstvu u Istri između dva rata, Zagreb 1955.
18. Narcisa Lengel-Krizman, Giuseppe Masucci, Misija u Hrvatskoj 1941–1946, Madrid 1967, JIČ, 1970, 1–2, 177–182.
19. Jovan Litričin, J. Buturac – A. Ivandija, Povijest katoličke crkve među Hrvatima, Zagreb 1973, *Istorijski časopis*, 1976, knj. XXIII.
20. Milan Marjanović, Viktor Novak, Magnum crimen, (Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj), Zagreb 1948, *Istorijski časopis*, 1951, knj. II (1949–1950), 268–271.
21. Milan Marjanović, Napredno svećenstvo 1848 i 1918. g., *Vjesnik NFH*, 23. XII 1952, XII, 2412.
22. Milan Marjanović, Vatikan i Hrvati I–III, *Narodni list*, 12–14. XII 1952, VIII, 2328–2330.
23. Giuseppe Masucci, Misija u Hrvatskoj 1941–1946, Madrid 1967.
24. Ive Mihovilović, Vatikan prema našem narodu kroz historiju, Zagreb 1952.
25. Ive Mihovilović, Vatikanska tema kroz historiju, *Borba*, 26. XII 1952, XVII, 313.
26. Ive Mihovilović, Kako je biskup Srebrnič sabotirao borbu za prava Hrvata i Slovenaca u Istri i Slovenskom Primorju, *Riječki list*, 1. I 1953, VI, 1. I
27. Ive Mihovilović, Vatikan i Dalmacija, *Slobodna Dalmacija*, 1–2. I. 1953, XI, 2458.
28. Ive Mihovilović, Vatikanska tema v zgodovini, *Ljudska pravica*, 10. I 1953, XIV, 1.
29. Ive Mihovilović, Misteriozni pater Franze. Dokumenti o saradnji Vatikana u vreme okupacije Dalmacije, *Međunarodna politika*, br. 94, Beograd 1954.
30. Anđelko Mijatović, Dr Josip Buturac – dr Antun Ivandija, Povijest katoličke crkve među Hrvatima, Zagreb 1973, *Istorijski zbornik*, XXVII–XXVIII, 1974–1975.
31. Anđelko Mijatović, Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji, Zagreb 1975, *Istorijski zbornik*, XXXI–XXXII, 1978–1979.
32. Anđelko Mijatović, Šematizam franjevačke provincije Uznesenja Bl. Dj. Marije u Hercegovini, Mostar 1977, *Istorijski zbornik*, XXXI–XXXII, 1978–1979.
33. Božo Milanović, Moje uspomena (1900–1976), Pazin 1976.
34. Nikola Miličević, Optužujemo, *Politika*, 25. 2. 1945.

35. *Mirko Mirković*, Versko pitanje u borbi za stvaranje jugoslovenske države, Zbornik radova »Politički život Jugoslavije 1914—1945«, Beograd 1973, 201—221.
36. *Mirko Mirković*, Verski vid jugoslovenskog pitanja u toku prvoga svetskog rata, Istorija XX veka, Zbornik radova XII, Beograd 1972, 131—146.
37. *Miloš Mišković*, Velike igre oko Konkordata, NIN, 3. 6—8. 7. 1979, XXIX, 1482—1487.
38. *Ivan Mužić*, Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji, Split 1978.
39. *Andrija Nikić*, »Fra Didakov konvikt« u Zagrebu, *Dobri pastir*, 1974, XXIV, sv. I—IV, 227—235.
40. *Viktor Novak*, Vatikan i naši narodi, *Politika*, 1. XI 1945.
41. *Viktor Novak*, Quo vadis Ecclesia catholica? *Republika*, br. 5, Beograd 4. XII 1954.
42. *Viktor Novak*, Syllabus pape Pija IX i ustaški episkopat, *Republika*, br. 21, Beograd 26. III 1946.
43. *Viktor Novak*, Mileniska antislovenska linija Vatikana, *Republika*, br. 70, Beograd 4. III 1947.
44. *Viktor Novak*, Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj, Zagreb 1948.
45. *Viktor Novak*, Velika optužba I—III, Sarajevo 1960.
46. *Viktor Novak*, Mileniski stav Vatikana prema jugoslovenskim narodima, *Međunarodna politika*, Beograd 1951, II, br. 13, 9—11.
47. *Viktor Novak*, Principium et fines — veritas (Povodom slučaja nadbiskupa Stepinca), *Međunarodna politika*, Beograd 1951, II, br. 26, 7—10.
48. *Viktor Novak*, Vekovima na neprijateljskoj liniji, *Borba*, 9. XII 1952, XVII, 286.
49. *Viktor Novak*, Šta kazuju podudarnosti akcije Vatikana i anglikanske crkve, *Međunarodna politika*, br. 24, Beograd 1952.
50. *Viktor Novak*, Marginalije na nekadašnji vatikansko-jugoslovenski konkordat, *Politika*, 12. I 1953.
51. *Viktor Novak*, Kome i čemu služi danas jugoslovenski zavod sv. Jeronim u Rimu, *Međunarodna politika*, br. 9, Beograd 1953.
52. *Viktor Novak*, Vatikan na braniku italijanskog imperijalizma, *Međunarodna politika*, br. 21, Beograd 1953.
53. *Viktor Novak*, Vatikansko-jugoslovenski odnosi kroz istoriju I—III, *Međunarodna politika*, Beograd 1954, IV, br. 99—101.
54. *Viktor Novak*, Vatikan i jugoslovenski narodi pred drugi svetski rat, Beograd, 1973 (Otišak iz publikacije »Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Evropa«, SANU.)
55. *S. P.*, »Tablet« izvrcrce činjenice, *Međunarodna politika*, Beograd 1953, br. 4.

56. *B. P.*, Sima Simić: »Vatikan protiv Jugoslavije«, »Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata«, »Tuđinske kombinacije oko NDH«, *Istoriski zapisi*, 1959, god. XII, knj. XV, sv. 1-2, 302-309.
57. *Branko Petranović*, Viktor Novak: »Velika optužba (Magnum crimen). Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj« I-III, Sarajevo 1960, *Istoriski glasnik*, 1960, br. 3-4, 160-165.
58. *Branko Petranović*, Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945 - septembar 1946), *Istorija XX veka*, Zbornik radova V, Beograd 1963, 263-313.
59. *Predrag Protić*, V. Novak: »Velika optužba, I, II, III«, *Književne novine*, 17. VI 1960.
60. *M. Radetić*, Vatikan protiv narodnog jezika u crkvi I-VII, *Vjesnik*, 13-20. VII 1952.
61. *E(nver) R(edžić)*, Uz »veliku optužbu« Viktora Novaka, *Pregled*, Sarajevo 1960, god. XII, knj. II, br. 7-8, 112-115.
62. *Svetozar Rittig*, Odgovor krčkom biskupu na njegovu osudu narodno-oslobodilačkog pokreta, Zadar 1945.
63. *Franček Saje*, Vatikan i naši narodi, *Dolenjski list*, 9. I 1953, VI, 3-4.
64. *Franček Saje*, Za kulisami vati-kanske diplomacije, T. T., 4. XI. 1954.
65. *Dodig fra Serafin*, Svećenik pa-stir u Hercegovini za vrijeme narodnooslobodilačke borbe, *Dobri pastir*, I, br. 1-2, 66-67.
66. *Sima Simić*, Prekrštavanje Srba za vrijeme drugoga svjetskog rata, Titograd 1958.
67. *Sima Simić*, Vatikan protiv Jugoslavije, Titograd 1958.
68. *Milan Stanić*, Neprijateljska politika Vatikana prema Hrvatima, Zagreb 1948.
69. *Jovan Stefanović*, Odnos između crkve i države, Zagreb 1953.
70. *M. Stilinović*, Čudovišni zločinci, *Borba*, 15. II 1945.
71. *D. Š.*, Djelatnost biskupa A. Santina u Istri u svijetlu dokumenata, *Historijski zbornik*, XI-XII, 1958-1959, 181-183.
72. *Kazimir Vidas*, Uloga Vatikana u otimanju Rijeke, *Riječki list*, 1. I 1953, VI, 1.
73. *Zdenko Zlatarić*, O odgovornosti hrvatskih klerofašista za atentat na Stjepana Radića, *Slobodni dom*, 9. IX 1954, XII, 37.
74. *B. Ž.*, Svjedočanstvo o tome kako su »Časne sestre« istrebljivale partizansku djecu, *Vjesnik*, 24-26. XII 1945.
75. *Dragan R. Živojinović*, Splitski biskup dr Juraj Carić i borba protiv italijanske politike u Dalmaciji 1918-1919. godine, *Istorijski glasnik*, 1966, br. 2-3, 145-168.
76. *Dragan Živojinović*, Sveta Stolica i stvaranje jugoslavenske države 1914-1918. Zbornik radova »Politički život Jugoslavije

- 1914—1945«, Beograd 1973, 223—274.
77. *Dragoljub R. Živojinović*, Jedan dokument o katoličkoj crkvi i ujedinjenju Jugoslavije (1917), *Istorijski glasnik*, 1975, br. 1—2, 145—160.
78. *Dragoljub Živojinović*, Sukob između Vatikana i katoličkog klera Dalmacije 1918—1919. godine, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1977, god. XIII, br. 1.
79. *Dragoljub Živojinović*, Vatikan i prvi svetski rat 1914—1918, Beograd-Cetinje 1978 (299—322, »Sveta Stolica i stvaranje jugoslovenske države«).
80. *Dragoljub Živojinović*, Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914—1920, Beograd 1980.
81. *Šefkija Žuljević*, V. Novak: »Velika optužba« *Svijet*, 1. XI 1960, god. III, 127.
82. ***, Ustaški zlikovci u fratarskim mantijama, *Borba*, 8. II 1945.
83. ***, Kako je zadobivena pobjeda nad ustaško-fratarskom tvrdavom, *Politika*, 16. II 1945.
84. ***, Još o zločincima ustaških bandita u fratarskim mantijama, *Slobodna Dalmacija*, 4. III 1945.
85. ***, Dokumenti o zločinačkom radu fratara iz Širokog Brijega, *Borba*, 6. III 1945.
86. ***, Pred Vojnim sudom oblasti Osmog udarnog korpusa, *Slobodna Dalmacija*, 11—13. III 1945.
87. ***, Dnevnik samostana svetoga Lovre u Šibeniku, *Slobodna Dalmacija*, 20, 24, 27. V 1945.
88. ***, Istina o radu krčkog biskupa Srebrniča, *Naprijed*, 9. VI 1945.
89. ***, Optužnica protiv dra Alojzija Stepinca, *Vjesnik NFH*, 1. X 1945.
90. ***, Slavenski svećenici Istre pod fašizmom, *Glas Istre*, 2. X 1945.
91. ***, Narodno svećenstvo Istre izjavljuje solidarnost s narodnom vlasti, *Glas Istre*, 23. X 1945.
92. ***, Šibenski biskup Mileta smatrao je odanost Nijemcima vrlinom, *Narodni list*, 24. XI 1945.
93. ***, »Časne sestre« primale su najviše odlikovanja iz ruku krvnika Pavelića, *Vjesnik*, 19. XII 1945.
94. ***, Nadbiskup Alojzije Stepinac traži od pape najveću moguću pomoć za razbojničku Pavelićevu državu, *Politika*, 24. XII 1945.
95. ***, Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, Zagreb 1946 (Redigirali i izdali: Joža Horvat i Zdenko Štambuk).
96. ***, Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagreb 1946 (Urednik i izdavač Milan Stanić).
97. ***, Svećenike, koji iskorištavaju crkvu za svoj protunarodni rad,

- treba privedi zasluženju kazni, Zagreb 1946.
98. ***, Hrvatsko svećenstvo Istre traži priključenje Julijske Krajinne FNR Jugoslaviji, Rijeka 1946.
99. ***, Nadbiskup Stepinac izručio partizansku djecu u potpornoj ustanovi »Karitas« časnim sestrama-ustaškinjama, *Vjesnik*, 9. I 1946.
100. ***, Ustaški vojni vikar dr. Kamber i njegov rad i veze, *Narodni list*, 25. I 1946.
101. ***, Povezanost jednog dijela katoličkog klera s fašizmom, *Politika*, 26. I 1946.
102. ***, Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i Ustaške »NDH«, Zagreb 1952.
103. ***, Stepinac u svetlosti dokumenata I—III, *Međunarodna politika*, br. 24, Beograd 1952; *Međunarodna politika*, br. 1, Beograd 1953.
104. ***, Vatikan i Jugoslavija I, Odnosi Vatikana prema južno-slovenskim narodima do kraja prvog svetskog rata, Beograd 1953.
105. ***, Il Vaticano al servizio dell'imperialismo italiano I—III, *Panorama*, 1953, II, no. 3, 4, 5.
106. ***, Dve direktive Vatikana, *Međunarodna politika*, br. 3, Beograd 1953.
107. ***, Jubilarni šematizam križevačke eparhije o 350-godišnjici Eparhije, 1611—1961, Križevci 1961.
108. ***, Šematizam bosansko-srijemske ili đakovačke biskupije i apostolske administrature sjeverne Slavonije i Baranje, Đakovo 1963.
109. ***, Šematizam franjevačke provincije Marijina uznesenja u Hercegovini, Sarajevo 1964.
110. ***, Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji, Zagreb 1975.
111. ***, Šematizam franjevačke provincije uznesenja Bl. Dj. Marije u Hercegovini, Mostar 1977.
112. *Šime Balen*, Pavelić, Zagreb 1952 (»Pokrštavanje Srba — neizbrisiva ljaga na licu Vatikana«, 115—130; v. 16).
113. *Milan Basta*, Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske, Beograd 1971 (»Vatikan i prekrštavanje Srba«, 105—115; v. 15, 24, 90, 387 i 388).
114. *Vaso Bogdanov*, Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju jugoslavenskog nacionalnog pitanja, Zagreb 1954 (»Frankovci i klerofašisti«, 149—151).
115. *Mladen Colić*, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine, Beograd 1973 (»Katolički kler u službi NDH«, 166—183; v. 61, 113—115, 364—372).
116. *Lav Čermelj*, Life-and-Death Struggle of a National minority, Ljubljana 1945 (»Religious Instruction«, str. 26—27; »Conditions in the Church«, 95—135).
117. *Lav Čermelj*, Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema

- vojnama, Ljubljana 1965 (»Verski pouk v šoli«, 56–58; »Po-rečkopuljska škofija«, 239–240; »Zadarska škofija«, 240–241).
118. *Ferdo Čulinović*, Jugoslavija između dva rata I–II, Zagreb 1961 (»Povodom vladine akcije oko sklapanja konkordata«, 112–113, knj. II).
119. *Ferdo Čulinović*, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970 (»Nezavisna Država Hrvatska i crkva«, 342–348; »Pokatoličenje Srba u NDH«, 348–358; »Klerofašizam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, 358–368«; »Što je utvrdilo poslijeratno suđenje zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu«, 368–379).
120. *Milutin Grozdanić*, U ime Krista i Uebmenscha, Osijek 1958 (v. 34–58, 66–72, 97–117).
121. *Ružica Guzina*, Jugoslovenska buržoaska država i versko pitanje 1918–1941. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXIII, 1975 (»Odnosi sa katoličkom crkvom«, 91–93).
122. *Mustafa Imamović*, Pravni položaj verskih zajednica za vreme šestojanuarske diktature (Odbranjena magistarska teza, Biblioteka Pravnog fakulteta u Beogradu), Beograd 1967.
123. *Fikreta Jelić-Butić*, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945, Zagreb 1977 (»Uloga katoličke crkve«, 214–221; v. 44, 95, 278–310).
124. *Bogdan Krizman*, Pavelić između Hitlera i Mussolinija, Zagreb 1980 (»Vatikan, hrvatski episko-
- pat i akcija katoličenja«, 137–143; v. 38, 107, 108, 111, 110–116, 128, 138–143, 331, 389, 390, 391, 424, 527).
125. *Krizman-Hrabak*, Zapisnici sa sednica Kraljevine SHS na konferenciji mira u Parizu 1919–1920, Beograd 1960 (»Zapismik LIV«, 86–87).
126. *Zvonimir Kulundžić*, Atentat na Stjepana Radića, Zagreb 1976 (»Frankovci i Hrvatski klerikalci sipaju ulje u vatru«, 218–236; v. 76).
127. *Ivan Lazić*, Pravni položaj vjerskih zajednica u staroj i novoj Jugoslaviji, *Naše teme*, 1967, br. 6, 1079–1103 (»Konkordat«, 1084–1085).
128. *Hrvoje Mezuljić*, Fašizam krstitelj i palikuća, Zagreb 1946 (»Specijalni postupak sa hrvatskim svećenicima«, 84).
129. *Božo Milanović*, Hrvatski narodni preporod u Istri 1883–1947; knj. II, Pazin 1973 (533–557, 558–560).
130. *Nikola B. Milovanović*, Od marsejskog atentata do Trojnog pakta, Zagreb 1963 (»Konkordatska kampanja«, 106–110).
131. *Ivan Mužić*, Hrvatska politika i jugoslavenska ideja, Split 1969 (»Odnos katoličke crkve prema jugoslavenskoj državi«, 191–209; »Odnos katoličke crkve prema ustaškoj stranci i Nezavisnoj državi Hrvatskoj«, 243–248).
132. *Branko Petranović*, Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ, Beograd 1964

- (»Pokušaj klero-fašističkih snaga da izazovu anglo-američku intervenciju na završetku rata i tršćanska kriza«, str. 100—108, v. str. 59—61).
133. *M. M. Stojadinović*, Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata, Rijeka 1970 (»Bura oko konkordata«, 471—486; »Pomirenje sa Crkvom«, 487—492).
134. *Bogdan Stojsavljević*, Prodiranje kapitalizma u selo 1919—1929, Zagreb 1965 (»Spasavanje crkvenih veleposjeda«, 95—96; v. 94, 329—330).
135. *Petar Strčić*, Otok Krk 1918. Građa o narodnim vijećima SHS i talijanska okupacija 1918, Rijeka 1968 (v. 129—130, 132, 149—151, 157, 158, 160—162, 162—163, 167—169, 169—170 — dokumenti o katoličkoj crkvi; v. 17, 34, 35, 37—39, 77, 110, 127, 128, 130, 144, 147, 155, 156, 160, 167 — dokumenti vezani za biskupa Mahniča).
136. *Ferdo Šišić*, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1920 (v. 102—103, 103—104, 107, 108, 113—114, 254—255, 262—263).
137. *Ešref Vražalić*, Okupacioni sistem u Jugoslaviji u svjetlu međunarodnog prava (Sa osvrtom na napad i okupaciju i na legalnost NOB-e), Sarajevo 1966 (»Odnosi Vatikana i NDH«, 201—207; »Pravna priroda odnosa Vatikana i ustaške NDH«, 207—210).
138. ***, Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941—1944, Novi Sad 1946 (»O karolikrenju u Srijemu«, knj. II, Srem, sv. 1, 103—119).
139. ***, Istra i Slovensko Primorje. Borba za slobodu kroz vjekove, Beograd 1952 (»Slovenski i hrvatski jezik u crkvi«, 155—157; »Jezik u vjerskoj obući«, 160).
140. ***, Starokatolička crkva u Jugoslaviji, Beograd 1960 (»Reformni pokret hrvatskog sveštenstva 1917—1924«, 18—27; »Klerikalno-fašistička denacionalizacija Julijske krajine i Istre«, 31—35; »Stjepan Radić o Rimskoj crkvi«, 36—38; »Prognozi starokatolika u ustaškoj NDH«, 47—49).
141. ***, Srpska pravoslavna crkva 1920—1970. Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljenja Srpske patrijaršije, Beograd 1971 (»Zločin«, 186—194; »Prekrštavanje«, 196—202).
142. *Frane Barbieri*, Črna Internacionala (Vera je denar), Ljubljana 1956.
143. *Ljubo Boban*, Dva čehoslovačka diplomatska izvještaja o političkim prilikama u Jugoslaviji 1937, ČSP, Zagreb 1973, II, 135—153 (»Razgovor s nadbiskupom Stepincem«, 147—148).
144. *Ljubo Boban*, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941 (Iz povijesti hrvatskog pitanja), I—II Zagreb 1974 (knj. I, 179, 285—288, 312, 313, 316, 317, 318; knj. II, 163, 164, 332).
145. *Vjekoslav Bratulić*, Pregled povijesti Istre, Rijeka 1954 (»Svećenici u Istri pod Italijom«, 45).

146. *Vjekoslav Bratulić*, Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom, Zagreb 1955 (v. 42—53).
147. *Fikreta Butić*, O nekim političkim akcijama u NDH uoči njezina sloma, *Putovi revolucije*, IV, 7—8, 187—194.
148. *Ferdo Čulinović*, Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas, Zagreb 1969 (v. 421—422, 422—424).
149. *Ferdo Čulinović*, Tri Rima i naš Jadran, *Naprijed*, 23. I 1953.
150. *Ferdo Čulinović*, Riječka država. Od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji, Zagreb 1953 (v. str. 211).
151. *Josip Horvat*, Povijest novinstva Hrvatske, Zagreb 1962 (v. 384—385, 406).
152. *Dragoslav Janković*, Društveni i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1. XII 1918—20. IV 1919, *Istorija XX veka, Zbornik radova I*, Beograd 1959 (v. 22, 79).
153. *Dragoslav Janković — Bogdan Krizman*, Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I. — 20. XII 1918), I—II, Beograd 1964 (v. 184, 422—423, 663—664).
154. *Ivan Jelić*, Komunistička partija Hrvatske 1937—1941, Zagreb 1972 (v. 38).
155. *Fikreta Jelić-Butić*, Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941, *ČSP*, Zagreb 1969, br. 1—2, 55—91 (v. 77—78).
156. *Otokar Keršovani*, Povijest Hrvata, Rijeka 1972 (v. 123—124, 136—137).
157. *Bogdan Krizman*, Ante Pavelić i ustaše, Zagreb 1978 (v. 476, 486 i 490).
158. *Sibe Kvesić*, Dalmacija u NOB, Zagreb 1960 (v. 311).
159. *Đorđe Miliša*, U mučilištu-paklu, Jasenovac, Zagreb 1946.
160. *Kosta Milutinović*, Josip Smoldlaka u borbi za Zadar (O stogodišnjici njegova rođenja), *Zadarska revija*, 1969, br. 6, 628—630.
161. *Ivica Mliwončić*, Crkva i religija u vrijeme narodnooslobodilačke borbe, *Naše teme*, 1967, br. 6, 1104—1124.
162. *Pero Morača*, Jugoslavija 1941. Beograd 1971 (v. 43, 48—49, 55).
163. *Ivan Mužić*, Razmatranja o povijesti Hrvata, Split 1967 (v. 48, 53—54).
164. *Ivan Mužić*, Ideje Zapada i Istoka u Hrvata, *Kolo*, 1970, br. 9, 1061—1067 (v. 1066—1067).
165. *Slobodan Nežović*, Diplomatska igra oko Jugoslavije 1944—1945, Zagreb (v. 123—124).
166. *Nikola Nikolić*, Jasenovački logor, Zagreb 1948.
167. *Slavko F. Odić*, Neostvareni planovi, Zagreb 1961 (v. 261).
168. *Mirko Peršen*, Ustaški logori, Zagreb 1966 (v. 22, 25, 26, 174—177).

169. *Branke Petranović*, Vođstvo građanskih stranaka i njihova politika za vreme rata i revolucije naroda Jugoslavije, Zbornik radova »Politički život Jugoslavije 1914—1945«, Beograd 1973, 493—530 (v. 502—503).
170. *Dušan Plenča*, Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata, Beograd 1962 (v. 43—46).
171. *Vojo Rajčević*, Studentski pokret na zagrebačkom sveučilištu 1918—1941, Zagreb 1959 (v. 142—143, 217—218, 232, 248—249, 250—251, 275—276).
172. *Vojo Rajčević*, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1919—1928, I—II, Zagreb 1980 (v. knj. I, 218; knj. II, 42, 43, 224).
173. *Mata Rajković*, Prošlost na optuženičkoj klupi I—X, *Vjesnik u srijedu*, 3. IX — 5. XI 1958.
174. *Mata Rajković*, Iza kulisa puča Vokić — Lorković, *Vjesnik*, 13, 14, 18 i 19. XII 1966.
175. *Ivan Ribar*, Politički zapisi I—IV, Beograd 1948—1952 (v. knj. I, 188—192; knj. II, 41, 55—57, 61; knj. III, 37, 51—52, 101, 149—157; knj. IV, 92).
176. *Sima Simić*, Tuđinske kombinacije oko NDH, Titograd 1958 (v. 16—17, 79—97, 109—110).
177. *Todor Stojkov*, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935, Beograd 1969 (v. 96, 312, 317).
178. *Petar Strčić*, Novinstvo Hrvata u Istri do 1947, *Istarski mozaik*, 179. *Dragovan Šepić*, Istra uoči konferencije mira. Talijanska okupacija Istre 1918. i istarski Hrvati, Zbornik historijskog instituta JAZU, 4, Zagreb 1961 (v. 370—371).
180. *Dragovan Šepić*, Borba istarskih Hrvata za nacionalnu ravnopravnost i priključenje Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji, *Istarski mozaik*, 1968, br. 4, 181—195 (v. 190).
181. *Franjo Tuđman*, Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije (VII. Traženje izlaza iz krize režima, jačanje opozicionog i revolucionarnog pokreta, akcije za stvaranje Narodne fronte, 1935—1938), *Forum*, 1963, II, knj. IV (v. 218—219).
182. *Franjo Tuđman*, Slom vidovdanskog parlamentarnog centralizma i državno-politička kriza Kraljevine Jugoslavije, Hrvatski znanstveni zbornik, 1971, 1, 51—114 (v. 80—81).
183. *Julijana Vrčinač*, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca od ujedinjenja do vidovdanskog procesa, Beograd 1956 (v. 25, 31).
184. *Julijana Vrčinač*, Naša najnovija istorija, Pregled, 1919—1945, Beograd 1967 (»Zaključenje konkordata«, 145—147; v. 144—145).
185. *Momčilo Zečević*, Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921. Od Majske deklaracije do Vidovdanskog ustava, Beograd 1973 (v. 41, 52, 49, 91—94, 139, 201, 207, 222, 269, 294, 296, 322, 323, 325, 367, 368, 420, 427,

186. *Dragoljub Živojinović*, Tajni referendum u okupiranoj Dalmaciji 1919. godine i njegov politički značaj, *Zadarska revija*, 1967, XIII, 3.
187. *Dragoljub Živojinović*, Italija u Dalmaciji 1918–1920, *Zadarska revija*, 1974, XXIII, 1–2, 98–120 (v. 111–112).
188. ***, Koncentracioni logori, Zagreb 1945.
189. ***, Užasi logora Jasenovca, *Politika*, 28. V 1945.
190. ***, Politički vjesnik, Vjesnik radnog naroda 1940–1941. (Kritičko izdanje: priredio Vladimir Stopar), Zagreb 1965 (v. 48, 141, 162, 406, 407).
191. ***, Istra — prošlost, sadašnjost, Zagreb 1969 (v. 74).
192. ***, Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969, urednički odbor: Dušan Bilandžić, Zvonko Brkić, Josip Cazi, Ivan Jelić, Leopold Kobsa, Vojo Rajčević (v. 149).
193. ***, Zemaljsko-antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1944 (od 1. siječnja do 9. svibnja) Zagreb 1970, glavni redaktor: Hodimir Sirotković (v. 517, 562, 575, 589, 594, 673).
194. ***, Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1971, urednički odbor: Zlatko Čepo, Ivan Jelić, Leopold Kobsa, Narcisa Lengel-Krizman (v. 228–229).
195. ***, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1944 (od 10. svibnja do 31. prosinca) Zagreb 1975, glavni redaktor: Hodimir Sirotković (v. 23, 259, 260, 536, 537).